

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

III

26925

~~26925~~

Еррестов

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч. _____

26925
~~26925~~

26925

3075

Сергій Єфремов.

СПІВЕЦЬ
боротьби і контрастів.

Видавництво
„Вік“.

Сергій Єфремов.

Співець боротьби і контрастів.

Спроба

літературної біографії й характеристики
ІВАНА ФРАНКА.

В бібліотеці Мемуарного М-ва
і. Шереметівська
у Львові.

2869
300

Автор

Пр. в 08с. 2с. 4с. 1965

У Києві.

Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвят. 5.
1913.

Львівська бібліотека
А. ШЕРЕМЕТІВСЬКА

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 2012

~~282~~

1871

1871

Иван Оспанко.

I.

Дослідникові нового українського письменства, коли б він схотів одним охопити поглядом поле свого досліду, конче повинна впасти в око одна оригінальна риса, що тільки тут і знайдеться і дарма її й шукати було б по інших письменствах, принаймні новітніми часами. Ця риса—надзвичайне багатство талантів, різнородність хисту в багатьох із діячів нашого письменства. Одні й ті самі люде працюють разом по всяких ділянках духової діяльності і, що найголовніше, скрізь почувають себе вільно, скрізь дають твори не аби-якої вартости. Досить тільки згадати такі постаті в українському письменстві, як Куліш, Кониський, Драгоманов, Франко, Грінченко, Кримський і інші, щоб перед нами стала у кожного з них ціла низка праць найрізнороднішого змісту й усякої форми. Діячі ці були разом художниками, критиками й публіцистами, теоретиками тих чи інших літературних і громадських напрямів і практичними виконавцями їх у житті; з-під пера їх виходять поезії й повісті, критичні нариси й статті публіцистичного та педагогічного змісту; поважні наукові праці, які з того чи іншого боку висвітлюють життя рідного краю та народу, чергуються з популярними творами, що мають ширшим кругам читачів служити, а народній освіті з'осібна. Одно слово, ніякою формою не гребували вони, щоб свої

Иван Кравко.

I.

Дослідникові нового українського письменства, коли б він схотів одним охопити поглядом поле свого досліду, конче повинна впасти в око одна оригінальна риса, що тільки тут і знайдеться і дарма її й шукати було б по інших письменствах, принаймні новітніми часами. Ця риса — надзвичайне багатство талантів, різнородність хисту в багатьох із діячів нашого письменства. Одні й ті самі люде працюють разом по всяких ділянках духової діяльності і, що найголовніше, скрізь почувають себе вільно, скрізь дають твори не аби-якої вартости. Досить тільки згадати такі постати в українському письменстві, як Куліш, Кониський, Драгоманов, Франко, Грінченко, Кримський і інші, щоб перед нами стала у кожного з них ціла низка праць найрізнороднішого змісту й усякої форми. Діячі ці були разом художниками, критиками й публіцистами, теоретиками тих чи інших літературних і громадських напрямів і практичними виконавцями їх у житті; з-під пера їх виходять поезії й повісти, критичні нариси й статті публіцистичного та педагогічного змісту; поважні наукові праці, які з того чи іншого боку висвітлюють життя рідного краю та народу, чергуються з популярними творами, що мають ширшим кругам читачів служити, а народній освіті з'осібна. Одно слово, ніякою формою не гребували вони, щоб свої

думки й погляди виявити світові, з кожної okazji користувались, щоб у тій або иншій формі, мовляв, „недоконченна исправити“ й сказати те, що на їхню думку слушного часу сказати треба було. Оця ріжносторонність, яку зродила невпокійна та до праці пожадлива душа й те святе невдоволення, що не дає застоюватись на одному місці, а підганяє все вперед та вперед; оця ріжносторонність, що з свого боку плодить кипучу та невсипущу працьовитість по всіх сферах духового життя—робиться мало не типовим з'явищем в українському письменстві. До неї я ще маю згодом вернутись, щоб обміркувати, щό доброго й лихого несе вона з собою. Поки ж скажу тільки, що зазначена риса—дарма, що її треба згаданим діячам у величезну заслугу перед рідним краєм поставити,—має й свою лиху сторону, бо до розпорошення сил доводить, до розмінювання їх на дрібняки. Роскидаючись під тиском обставин, про які ще говоритиму, на всі боки й роблячи всяку роботу, навіть „чорною“ не гребуючи, до того ж ще за самих скрутних здебільшого громадських та особистих обставин — ці орачі рідної ниви, певна річ, не спроможні були всю силу свою з'осередити на якійсь одній сфері розумової діяльності, не спроможні були й сами вироблятися, і громадське діло робити так, як могли б. Через те наслідки їхньої роботи не відповідають здебільшого їхній силі та часто навіть і не виявляють її й малою мірою. Питання—щό могли б зробити ці люде за инших, щасливіших, обставин—це питання чи не найперше приходить на думку, коли брати до розгляду їх життя й діяльність. Не однаковий од природи маючи хист і часто навіть бува-

ючи антиподами або хоч антагоністами з переко-
нання—вони проте всі сходились на одній спільній
рисі, що зводила до одного гурту таких, здавалося б,
несхожих людей, як Драгоманов і Кониський з од-
ного боку, чи той самий Кониський та Куліш, з друго-
го. Цією рисою було те, що всі вони палко, до самоза-
буття, любили рідний край свій та народ; усе, а найпер-
ше самих себе, жертвували за-для добра їхнього,
хоча добро те кожен, певна річ, по своєму розу-
мів і своїм власним до його шляхом прямував. І в
особистій навіть та громадській долі оцих таких не-
схожих людей можна завважити одну спільну ри-
су, однаково їм усім прирощенню, що керувала
в житті стосунками їхніми до людей. Борці насам-
перед, вони мусіли стати на шлях протесту й часто
викликали неприязні до себе стосунки навіть серед
однодумців; роскидаючись на всі боки, вони встиг-
ли виявити лиш частку, іноді дуже малу частку ті-
єї надзвичайної сили, що таїлась у скарбниці їх-
ньої натури... Огляд життя й діяльності одного з
таких людей, типового з гурту згаданих літератур-
них і громадських діячів наших—Івана Франка, по-
може нам на конкретній особі показати характер-
ні риси цих надзвичайно цікавих людей і не менш,
може, цікавого в історії нашого національного від-
родження часу.

Визначний белетрист і поет, чуткий і тямущий
критик та публіцист, талановитий учений, історик,
етнограф та економіст, невтомний популяризатор,
Іван Франко—надзвичайно оригінальна й значна
людина, що не тільки молодому українському пись-
менству й громадському життю зробила б честь
своєю роботою, а й на всякому іншому, далеко ба-

гатшому ґрунті відзначилася б своїм ріжностороннім хистом та не аби-якими заслугами. На ниву громадської й літературної діяльності Франко вийшов, його власним словом кажучи, „в пору тяжкого перелому“.¹⁾ в житті рідного краю; проте не тільки не знесилився й не зневірився, як це сталося з багатьома його товаришами, не тільки в гурті одсталих та перекинчиків не опинився, але навпаки—міцно зв'язав себе з усіма визначнішими подіями в громадському житті рідного краю, невиводними рисами записав ім'я своє в історію українського руху. І тепер, по довгій та невсипущій праці, ми все ж бачимо його в передній лаві борців за кращу долю рідного краю й народу; і тепер так само високо держить він на своїм „славномуъ посту“ той прапор, під який став, по перших непевних кроках, на початку своєї діяльності. Складати життєпис такого діяча, як Франко — це все одно, що писати історію духового розвитку Галичини за останні десятиліття, з 70-х років почавши: так бо міцно й неподільно сплелось його особисте життя з громадським рухом у його рідному краю й такий вплив великий мав він на рух отой.

Звичайно, не прийшов ще час на такий життєпис, що був би разом і історією розвитку Галичини за останні десятиліття. Ще не всіма сторонами належить цей період до безсторонньої, об'єктивної історії: занадто бо ще й тепер чути, як б'ється живчик громадських змагань, що зародилися в цьому періоді; занадто ще позначається й на нас, спадкоємцях і наступниках, хід його розвитку, та й

¹⁾ Ів. Франко—Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали. „Записки Науков. Тов. ім. Шевченка“, т. L. стор. 1.

сам шановний діяч стоїть ще в центрі неминущих факторів того впливу. З другого боку, й опублікування для громадського вжитку матеріалів на таку історію стоїть ще на такому ступіні, коли багато дечого, що ту чи іншу подію могло б пояснити, перебуває ще під заборонаю сучасности. Отже не підіймаючись на таке хоч дуже цікаве, але з зазначених причин неможливе поки-що діло, спробую дати нарис життя й діяльності славного земляка нашого з Галичини та визначити те місце серед українських письменників, на яке дає йому право його ріжностороння невсипуща діяльність. Але щоб не було непорозуміння, заздалегідь повинен я застерегти читача—нехай од мене не сподівається докладного реєстра творів Франка з „критичними увагами“ на зразок тих, що давав небіжчик Огоновський у своїй відомій „Історії літератури руської“. Такий „академічний“ виклад, сухий і досить нудний, взагалі не годиться тоді, коли мова мовиться не про схоластичні якісь речі; що ж до такого живого й надзвичайно сміливого письменника, як Франко, що мало не на кожному ступіні сам ламав усякі приписи літературного „доброго тону“, то „академічність“ була б тут гріхом і зовсім таки непростенним¹⁾. Та ледві чи й можливо було б, нарешті, зробити це в невеликій праці, коли вже самий покажчик літературних творів нашого автора склався на поважну брошуру на

¹⁾ А втім—як кому до смаку, то маємо й таку працю про Франка; це А. Крушельницького—„Іван Франко (поетія)“, Коломия (року не зазначено), з поділом творів на частини, з переказом змісту й іншими схоластичними прикрасами.

127 сторінок друку¹⁾; тим часом покажчик цей дуже не повний—хоча б через те вже, що обіймає тільки перше 25-ліття діяльності Франка. Отже на першому плані для мене стоятиме—подати загальну характеристику письменника; викрити, скільки зможу, ті sprужyny, що направляли його в літературній та громадській діяльності; висвітлити, чим жив він і захоплювався, що любив і що ненавидів, од чого тікав і простував до чого. Що-до подій з особистого життя письменника, яких—до речі сказавши—маємо досить скупенько, то спинюся на тих переважно, що позначились на формуванні його вдачі й світогляду, з одного боку, й зв'язані були тією чи іншою стороною з громадським життям і мають через те не тільки особисту, а й більш широку громадську вагу, з другого. Робитиму так не через те, щоб на цьому пункті я пристав на ту занадто скромну оцінку, що кладе собі сам Франко, залічуючи себе до гурту тих робітників, „którzy pomagają wznosić gmach cywilizacyi, ale których nazwisk nie wypisuje się na frontonie tego gmachu“²⁾. Навпаки, я певен, що діяльність Франка варта вищої оцінки й на інше порівняння наводить. Але, знов кажу, час на повний життєпис Франка ще не прийшов, а з другого боку, працю мою обмежено певними рямцями, по-за які не можу виступити, хоч би як того сам бажав. Треба дода-

1) „Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття его літературної діяльності. 1874—1898“. Зладив М. Павлик. У Львові, 1898.

2) Див. „Nieco o sobie samym“—передмову Франка до польського видання його нарисів, що вийшло у Львові під заголовком: „Obrazki galicyjskie przez Iwana Frankę“ (рік видання не позначено, але книжка вийшла 1897 р.), стор. II.

ти, що деякі прогалини в оцій праці залежать од самого вже характеру Франкової діяльності, і це тим прикріше, що й поробити з цим нічого не можу, бо панує тут непереможна *vis major*, якої провиденціальне призначення такі прогалини робити...

Франкові довелося вийти на арену літературної й громадської діяльності за такого часу, який він сам характеризує, як час „тяжкого перелому“ в громадському житті галицької України. Переломом отим завершився мертвий сон та спокій непорушний, що запанували були в Галичині мало не на 30 років після короткого розбуркання та розворушення серед галицького громадянства в середині XIX віку. Українське письменство в Галичині починають звичайно від так званої „руської трійці“ з Маркіяном Шашкевичем на чолі, так само як 1848-й рік звичайно беруть за вихідний пункт свідомого життя громадського й національного. Це справедливо, але хиба тільки на половину,—як що згаданих осіб та події брати за перші ознаки національно-політичної свідомости у галицьких українців (русинів). Але перші удари не завжди мають досить сили на те, щоб на дрібненькі скалочки розбити товсту кригу холодної байдужности й чисто особистого егоїзму в громадських справах, ідейної темноти й зашкарублости та нерозуміння народніх інтересів,—ту кригу, що немов „гріх первородний“ тяжіла й над галицькою інтелігенцією старих часів. Перший легенький подих свіжого вітерця, що нового клопоту навіяв, не мав сили стільки, щоб надихнути й нового духу в застарілий організм громадський та провітрити важку, затхлу атмосферу галицького життя з його мало не середньовіковими

забобонами, інтересами та ідеалами, з його запобіганням ласки у сильних світа сього та сервилізмом у справжню систему уложенням. „Не вливають вина нового в міхи старії“—ця примівка справдилась цілком на тогочасних порядках у Галичині. Шашкевичеві не судилось побачити наслідків своєї діяльності, він зійшов у могилу серед цілковитої байдужості, а то й просто ворожнечі до своїх заходів: сучасники його не зрозуміли й не оцінили. Конституція 1848 р. не прийшлась на офіційних заступників українського народу в Галичині: її, скажу так, на зріст їм пошито, а незабаром і зовсім одібрано й сховано в скриню. Русини до того часу вміли тільки жебрати у Відні, запобігати в двірських сферах, благодіяти ласки у міністрів, але до життя в конституційній державі вони не звикли були, та ледві чи й розуміли та цінили блага політичної волі, хоча й говорили багато про те, щоб забезпечити „данні (!) нам свободи“ та „чувати над нашими правами конституційними“ ¹⁾. Не диво ж, що по короткому, та й то більш позверховому, розворушенні року 1848-го галицьке громадянство любісенько забірається собі знов на піч до солодкої дрімоти, озиваючись хиба на такі зашкарубим серцям милі справи, як те—якою азбукою свої мертві твори друкувати, якого „обряду“ в церковному житті додержувати і т. и. Дарма йому було й те, що до справ оцих зовсім байдуже було народові, який саме заплутувався тоді в усяких „пропинаціях“, „індемнізаціях“ та „сервитутах“, встрявав у сотні процесів за „ліси та

¹⁾ Відозва Головної Ради Рускої,—див. у Огоновського—„Исторія литературы русской“, ч. II, в. I. Львів, 889, стор. 19—20.

пасовиська“ й систематично їх програвав через свою темноту й безпорадність юридичну. Розворушив був цю стоячу атмосферу вплив з України на початку 60-х років, та й то позначився він переважно серед молодіжі. Народолюбний рух на Україні, перейшовши кордони державні, знову збудив був тут живу течію, викликавши інтерес до народного життя й потреб. Та, на жаль, і цим разом не мав він сили перетворити до коріння галицьке громадянство і, спіткавшись з його звичайною вдачею, на пісному галицькому ґрунті виродивсь незабаром у показний націоналізм без виразної програми, без ясно окреслених практичних заходів, зате з чималою дозою мертвої схоластики й фразерства. Український демократизм, що вилився в творах Шевченка та інших письменників, розпрошився тут на пишні фрази про історичні традиції, про „славне минуле“, „гетьманщину“, „національні святощі“, і під цим словесним мотлохом не видно стало життя справжнього, непідмальованого „хлопа“, що гинув серед злиднів, убожества та темноти. До половини 70-х років протягся цей чи не найтемніший та найтяжчий час в історії духового розвитку Галичини. То був час, коли за прихильною допомогою громадянства та в супроводі воєвничих покликів у боротьбі за азбуку, правопис, обряд, належність до 60 чи 15-мільйоновому народу—завмер єдиний тоді на закордонній Україні справжній поет Федькович. То був час, коли реакційна течія москвофільська вперше вилізла на світ божий одверто, з програмою народного й національного самознищення; коли признані й непризнані „добродії“, „батьки“ й „опікуни“ народу

силкувались загодовувати його всякими покидьками розумової їжі, давно вже до архиву складеними або й просто викинутими у передової інтелігенції на Заході й навіть у Росії. То був час, коли інтелігенція в Галичині цікавилась самою так званою „високою політикою“, розуміючи її до того ж ще дуже самородним способом — як ласку віденського уряду, тим часом коли справжні потреби народні жадної на себе уваги не звертали й навіть простого спочуття не викликали... Обидві партії, що до того часу встигли вже сформуватися, хоч теоретично поділені були на питанні—чи до 60-мільйонного (великоруського), чи до 15-мільйонного (українського) народу прилучити русинів галицьких, і завзято змагались за мову в письменстві—у справах живого життя ніби навипередки бігли до нехтування народніх інтересів, до нерозуміння потреб часу. До активної роботи на ґрунті широкого розуміння народніх інтересів не піднялись ні народовці, ні москвофили й однакову виявили нездатність до живого діла. Повстає навіть така чудна покруч серед тих партій, що визнавала саму „рутенську“ націю, відмежовану і від великоросів, і від українців: вона однаково одхрещується чи то від „москалів“, чи „українофілів“, але по-за цим нічого нового не вливає в громадське життя в Галичині. Кажучи словами самого Франка, „в Галичині це була пора, коли бачилось, що запанує тип „Рутенця“, себто Русина, що знеохочений сварами про народність, про Шевченка, про язик і про Драгоманівські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче знати нічого по-за чорножовтими стовпами, що відме-

жовують Галичину від Росії“ ¹⁾. Цілковитий розпад впливався в громадське життя разом із таким знехоченням; маразмом, знесиленням повівало під галицьким небом. І не дурно...

Усі згадані партії були однаково мертві, бо удавались не до народу—цієї єдиної твердої підвалини до всякої користної роботи, а до елементів чужих і сторонніх народів; всі вони дивились не вперед—у будучину, а назад—у минувшину, хоча й не в один бік. Навіть найбільше з них жива партія, народовці, попикшись на „українофільстві“, що виродилось тут у блаженське козакофільство, язикофільство та сліпі поклони перед „народними святощами“ (щось на зразок преславних „основ“ на російському ґрунті) — опинилась у сліпому заулкові, звідки не видно було виходу. Мовляв словами одного з свідків-сучасників, „понура дійсність, од якої ми мов од злого духа втікали на крилах Шевченкової поезії, почала листок за листком, квітку за квіткою зривати з того пишного вінка, що ми сплели собі були з наших мрій: упали „Вечерниці“, упала „Мета“ перша, упала „Мета“ друга, упала „Нива“, упала „Руська Читальня“, упав „Руський Театр“, упала „Русалка“... Почав поволі холонути ентузіазм молодіжі. Вона всіма силами сіпнулася була до того одного великого діла, яке мало спроводити рай на руську землю — і певно, як би те, чого вона хотіла досягнути, мож було досягнути якимсь одним великанським подвигом, то вона б була його досягнула, бо може нігде на світі не бу-

¹⁾ Ів. Франко—З останніх десятиліть ХІХ в., „Л. Н. Вістник“, 1901, VII, 5.

ло такого гарячого і безкористного патріотизму, який був у руської народньої молодіжі“ ¹⁾). Та час „великанських подвигів“ давно минув,—треба було яко мога більш уваги до „понурої дійсности“, треба було упертої боротьби, а надто систематичної не-всипущої роботи, позбавленої блискучого ореола героїзму. Так само й доброї волі та патріотизму було не досить, — треба було мати певну програму діяльності, на реальних потребах конкретного народу вироблену й засновану. А як молодіж, недовідчена й на власний розум покинута, не спроможна була ні розібрати гаразд вагу подій, ні виробити ясний погляд на мету й засоби праці, то щодивного, коли „понура дійсність“ почала мститися за недбальство до себе й удар за ударом завдавати палким ентузіястам! Мертвущий дух у письменстві, запобігання, „чинопочитаніє“ й шукання власної користи в політиці, мертва течія в житті громадському—ось чим привітала ентузіястів ота „понура дійсність“ на світанку їх свідомого життя.

А тим часом потреба добре організованої роботи на користь народові тим більше давалася в знаки, що в державному ладу Габсбургської імперії сталася докорінна зміна. Останні корчі абсолютизму, що усилювався задушити потяг до політичних вольностей і зберегти свої позиції, залито кров'ю австрійського війська під Садовою, й Австрія мусіла, і цим разом безповоротно вже, ступити на шлях загально-європейського поряdkування в державних справах. І в боротьбі, що зараз

¹⁾ О. Терлецький—Москвофіли й народовці в 70-х роках. Львів, 1902. Стор. 28. „Вечерниці“, „Мета“ і ин. — так звались літературні органи народовців у 60-х роках.

таки розпочалася за місця при столі конституційного життя, русини опинились у найдальшому кутку, добре таки на всіх пунктах потовчені. І з національного, і з соціального, і з економічного погляду, замість повноправного трапезування за столом конституційних установ, достались їм сами недогризки, які віденський уряд зласкавився був кинути їм, та й то як велику ласку та добродійство. Мало того,—скоро урядові стали непотрібні вже вірні „тирольці сходу“, як звали в Австрії русинів, він не вагаючись „пожертвував“ їх полякам, давши цим повну волю робити, що схочуть, у краю так само, коли не більш, українському, як і польському. „Русини мають жити стільки, скільки дозволять їм поляки“—цей циничний афоризм одного з австрійських міністрів запанував тоді був цілком у галицькій практиці. І от саме тоді, як одна частина української інтелігенції в Галичині платонічно мріяла про визвольника й оборонця з півночі, друга ж патетично й з запалом доводила свою національну самостійність, а обидві разом навипередки бігли шляхом вірнопідданчих адрес та петицій, безпосередно до корони звернених, обминаючи певну дорогу конституційної боротьби за свої права—саме тоді фактичні пани й самовладні господарі в Галичині, поляки, сміливо могли виговорити: „*niema Rusi*“, а простий народ—поволі й непохитно йшов до цілковитого зубожіння, збезземелення та злиднів невилазних. І подумати страшно, чим би окошилась на українському народі така політична ситуація,—ця навспражки „мертва точка“, що на ній опинився був безталанний край, коли б у 70-х роках, спочатку ледві чутно, а потім де далі, все дужче й голосніше—не обізвалась нова стру-

на, що цим разом забрeніла в тон справжнім потребам народніх мас. Серед нового покоління діячів, що вийшли тоді на арену боротьби за кращу долю рідного народу з європейською вже зброєю в руках, Іванові Франкові безперечно належить найперше місце.

II.

Хай громада побачить, скільки то поту, і навіть кривавого поту, потекло з чола самого писателя, поки він узявся малювати поти чола других людей, скільки текло його й тоді, коли він писав свої повісти.

М. Драгоманов.

Іван Франко народився 3/15 серпня року 1856-го ¹⁾ в присілку Гора, що належав до села

¹⁾ Ом. Огоновський—Исторія литературы руской, ч. III, в. 2. У Львові, 1893, стор. 915. Біографічні звістки про Франка взято з оцих джерел: 1) Автобіографія—„Відривок з листу Ів. Франка до М. Драгоманова“ при збірці „В поті чола“, Львів, 1890. 2) Автобіографія—„Niemo o sobie samym“ при польському виданні Франкових нарисів „Obrazki galicyjskie“, Львів, sine anno. 3) Ів. Франко—Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріяли. „Записки Наук. Товариства ім. Шевченка“, т. I. 4) Огоновський О.—Исторія литературы руской, ч. III, в. 2. Львів, 1893. 5) проф. Крымскій А.—Франко Иванъ, „Энциклопедическій Словарь“ Брокгауза и Ефрона, полутомъ 71. 6) Дегенъ Е.—Иванъ Франко, „Новое Слово“, '897, III. 7) проф. Сумцовъ Н.—Современная малорусская этнографія, Київ, 1897. 8) Славинскій М.—передмова до російського перекладу „Въ потѣ лица“, СПб. 1901. 9) Василевскій Л.—Современная Галиція, СПб. 1900. Випадкові джерела, що теж дають звістки про нашого письменника, показуватиму в відповідних місцях. Окрім того, я дозволяю собі іноді з певною обережністю користуватися і з белетристичних творів Франка, бо, як він сам каже, „всі вони частки моєї автобіографії“ („В поті чола“, XVI).

Нагуєвичів, дрогобицького повіту¹⁾ в підгірській частині Галичини. Батько його Яків (Яць), коваль з професії, що певне вийшов з роду якогось українізованого німця-колоніста²⁾, був собі звичайний селянин і підданий „царсько-королівської камери“³⁾. Бувши людиною заможною, що знала до того ж ще й потрібного на селі ремесла й мала здоровий „мужицький“ розум, якого не рідко спіткати серед дітей народу — „Яць-коваль з Гори“ зажив собі великої пошани не тільки в своєму селі, але й по всій околиці⁴⁾. Сам неписьменний, він проте здоровим інстинктом та непопсованим чуттям простої людини тямив, очевидно, вагу науки й через те свого сина, слабовитого і до важкої селянської праці нездатного хлопчину, надумав дати в науку. Але доброї науки життя малий Іван набрався ще поперед — в кузні у свого батька. „На дні моїх споминів,—писав Франко 40 літ по тому,—десь там у найглибшій глибині горить огонь. Невеличке огнище неблизкучого, але міцного огню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої ду-

1) Франко—В поті чола, IV.

2) Franko—Obrazki galicyjskie, II.

3) Ibid., III. „Царсько-королівська камера“—це ніби російське „Удѣльное вѣдомство“.

4) Франко—В поті чола, IV. Може бути, що в особі коваля з німецьким прізвиськом Гердера в нескінченій повісті „Основи суспільности“ Франко вивів свого батька. „Люде йшли до Гердерової кузні, мов по свячену воду,—читаємо в цій повісті,—щоб віддихнути якоюсь свіжішою духовою атмосферою, підкріпитись, розвести душу. Коваль бував за-моду далеко по світі, був чоловік письменний, знав незлічиму силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх з таким виразом, з такою особистою за красою, вмів до кожної нагоди підібрати відповідну повість, з кожної повісті розвести такі думки та виводи, що люде слухали його без голосу, тільки цілим лицем ясніючи, цілою душею всміхаючись та радіючи, хоч і сами не знали, чого. Їх душі вбогі

ші. Це огонь у кузні мого батька“ ¹⁾. Там, у кузні, Франко вперше стрівся з широким людським життям, там наслухався оповіданнів про всякі світові справи, набачився сцен із простого життя трудящого люду, там почув із уст свого батька й просту життєву філософію—„з людьми і для людей“, ілюстровану всякими притчами та оповіданнями, на які багата була пам'ять старого коваля. В кузні у „славного коваля на всі околичні села“ під час роботи було завжди весело, тиск людей, розмови, спомини, — і все те вбірала, мов губка воду, жадна душа цікавого хлопчика. „І певне,—резюмує письменник свої колишні вражіння тепер,—в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня і та компанія в ній і той її дружний, радісний настрій лишаться живими та незатертими в душі маленького рудоволосого хлопчини, що босий, у одній сорочці сидів у куті коло огнища і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих искор. На дні моїх споминів,—додає автор,—і досі горить той маленький, але міцний огонь... Це огонь у кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною на далеку мандрівку життя. І що він не

та прибиті щоденним горем та темнотою та деморалізацією, чули в тім чоловіці живу течію власної думки, сильного характеру і живої своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радуватися, як молода рослина ясному та теплому сонцю весняному“ („Жите і Слово“, 1894, т. II, 50—51). Треба завважити, що деякими рисами Гердер нагадує ще й відомого галицького селянина-агитатора Антона Грицуняка, од якого Франко позаписував фабули своїх політичних памфлетів („Свинська конституція“, „Притча про гр. Бадені“ то-що). Про цікаву людину цю див. брошюру: „Антін Грицуняк, его життя та смерть і спадщина, яка по нім лишилася для нас“. Перемишль, 1902.

¹⁾ Франко Ів.—Добрий заробок і ин. оповідання. Львів, 1902. Стор. 117.

погас і досі" ¹⁾). Безперечно, ця наука прикладом і самим життям лишила на цілий вік невиводні сліди в душі у колишнього „рудоволосого хлопчини“...

На шостому році батько посилає малого Йвана до школи в сусідньому селі Ясениці-Сільній, де хлопець, під доглядом свого дядька по матері, шляхтича Кульчицького, вивчився читати (українською, польською й німецькою мовами), писати, початків арифметики і навіть церковного співу ²⁾). Минуло ще два роки й батько дає хлопця до німецької, так званої нормальної, школи ³⁾) в Василянському монастирі в Дрогобичі. Відтоді, як Франко почав ходити до нормальної школи, минулось для його сільське життя, і через те на цьому періоді в біографії майбутнього письменника треба спинитись докладніше, бо як-раз тоді придбав він собі великий запас вражіннів та спостереженнів на весь вік свій. Сільські обставини на світанку життя вщепили Франкові якусь особливу, мало не побожну любов до природи разом з переконанням, що „матери-природа“ на добре наводить людські, а надто дитячі серця, навіть у тих, хто живе звичайно серед ненормальних, од природи далеких обставин ⁴⁾). Вражіння дитячого віку на лоні природи безперечно посіяли в душі у хлопця насіння майбутньої людини й дали первістне формування тому Франкові, якого знаємо опісля з його літературної й громадської діяльності.

З малого Мирона,—під цим найменням Фран-

¹⁾ Ibid., 136.

²⁾ Франко—В поті чола, V.

³⁾ Нормальна—чотирокласова мійська народня школа.

⁴⁾ Див. напр. Франкове оповідання „Jeden dzień z życia uliczników lwowskich“. Obrazki galicyjskie, 76—77.

ко в цілому ряді оповіданнів виводить себе само-го,—чудна була з погляду старших дитина. Їм чу-жою здавалась і незрозумілою та допитливість, з якою хлопець дививсь кругом себе, та цікавість і перші проміні самостійної думки, що таку велику познаку клали на цього хлопця поруч інших дітей його віку й накликали на його чимало всяких досадних пригод. „Якесь воно не таке, як люде“ ¹⁾),—говори-ли про Мирона сусіди; „все у них,—каже про та-ких дітей сам автор,—з маленьку не так, як у лю-дей: і хід, і обличчя, і слова, і вчинки“ ²⁾). Перший нагніт у боротьбі за власну індивідуальність дово-диться таким дітям звичайно витерпіти од близьких людей: вони, певна річ, од щирого серця „бажають добра“ дитині і з такого гарного бажання силку-ються „натовкати в неї все на такий спосіб, „як звичайно у людей“ ²⁾), підвести під усталений шаб-лон, бо він здається єдиною міркою справжнього, „людського“ життя оцим здебільшого навіть доб-рим, але занадто низькооком людям, що не ба-чуть нічого по-за звичайною буденщиною. Скоро їм пощастило з тим, скоро оригінальну натуру ди-тини зламано й підведено під звичайну мірку—го-ді: тоді вже край зародкам оригінальності, і „з малого Мирона вийде кепський господарь, або—ще гірше—не до разу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого“ ²⁾)... З такою перспективою стрівся Франко на початку свого життя, коли прокинулась у йому дитяча ці-кавість і блиснули перші проблиски самостійної вдачі.

На щастя для українського письменства, цим

¹⁾ Франко—В поті чола, 28.

²⁾ Ibid., 34.

разом, дужа й міцна вдача талановитого хлопця взяла гору над педагогічними заходами рідні, і як що одним „кепським господарем“ стало на світі менше, то тісний гурт наших діячів збагативсь зате на такого, що багатьох-багатьох навіть дуже гарних господарів вартий. З першої на віку спроби хлопець вийшов переможцем, і це мало зробитись зарукою, що й далі не зламає його вся та лиха година, усі ті пригоди, яких рясно буде на його життєвому шляху й яких автор щедро напроорокував своєму маленькому героєві ¹⁾. Мені здається, що перемозі в оцій першій на віку боротьбі, опріче батькової доброти ²⁾, сприяло ще й те, що хлопець близько стояв до природи, яку дуже любив ³⁾, і вона своїм лагідним впливом затирала, мовляв, і нейтралізувала гірке вражіння од перших стусанів у житті. З другого боку—спричинилось тут певне ще й те, що Франкові довелось незабаром розлучитися з своїм родом, щоб закуштувати того гіркого, мовляв, коріння з науки у отців Василян. Адже ж заходи до того, щоб зламати зародки оригиналь-

1) „В школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх в життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і погибаючих, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні, і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь в бідности, самоті та опущенню на якійсь піддашу, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене його в могилу, або стративши віру в святу, високу правду, почне заливати червяка горілкою аж до цілковитої нетями. Бідний малий Мирон!“—так кінчиться це чудове оповідання про малого Мирона. („В поті чола“, 34—35).

2) „Батько втішається ним і каже, що він чудово-розумна дитина“ і т. д. Ibid., 28. 3) Ibid., 29—30.

ности в дитячій натурі тим їй небезпечніші, що ближче до дитини стоять нівелятори, і навпаки—чужі та далекі люде швидче можуть зродити реакцію й викликати одсіч і таким способом менш мають надій на щасливий кінець свого нещасливого діла.

Вже і в сільській школі, серед таких, як і сам, селянських дітей, не дуже то мабуть прихильно й ласкаво зустріла майбутнього письменника наука. Довелось певне новакові усячини зазнати і від старших товаришів, що то його може „Єрусалимом“ годували, і від учителя, що вчив такої дивовижної науки, як „а баба галамага“, та за марну дрібницю завдавав генеральної хлости дітям ¹⁾. Та в монастирській школі, у отців Василіян, недобрих попутчиків офіційальної науки ще збільшилось і збиткувалися вони над заляканим селюком сміливіше. Боязкий, неодягний, нечесаний хлопчина на посміховище здавсь товаришам та безодмовну жертву вчителям,—таким, як колишній окòном Валько, або знаменитий педагог-садист о. Телесницький,—які добре тямили, що хлопську дитину можна „бити і зобижати, як хочеш: ніхто за хлопським сином не впізнеться“ ²⁾. І окунами на вчительських посадах не помилялися: оборонців у „хлопського сина“ справді не знаходилося, зате варварське знущання їхнє довело до інших наслідків, безмірно більших.

¹⁾ Див. оповідання: „Грицева шкільна наука“ та „Оловець“,—„В поті чола“, 35—55.

²⁾ Див. оповідання „Schön Schreiben“,—„В поті чола“, 61. Порівн —„в класі... стояла ненастанна тривога, лунав крик і плач і лемент, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт отця гумориста“.—„Малий Мирон і ин. оповідання“, Львів, 1903, стор. 95.

Як-раз бо нелюдський учинок вчителя-оконома, що дав тему на автобіографічне оповідання „Schön Schreiben“, хоча й „уйшов йому гладко, як і многі його нелюдські поступки,—тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням обурення, погорди і вічної вражди проти усякого неволенья та тиранства“¹⁾), себто виховував на колись завзятого местника, що без спуску картатиме такі прòяви звірства, тиранства та знущання людини з людини.

Та не вважаючи на свою вдачу несміливу, за-туркану до того ж шкільними порядками, наприкінці року малий Франко раптом вийшов на першого в науці учня „на превелике диво цілої кляси і своє власне“²⁾). З того часу був він раз-у-раз одним із перших, бо мав надзвичайну пам'ять: „лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я,—згадує Франко згодом,—міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово“³⁾). Саме вже мійське життя, таке не схоже на сільське, і по-за шкільними мурами та пригодами, не одно важке та прикре вражіння дало хлопцеві, що звик був за дитячих літ своїх до сільської волі широкої та перебування на лоні природи. Одним з найперших вражіннів того нового життя була безглузда своєю звірячою лютістю страта живої тварини, і як-раз тоді саме, коли „в моїй душі,—як згадує опісля

1) Франко—В поті чола, 61. Згадаймо такий самий випадок і з Шевченком. „Этотъ первый деспотъ,—пише він про свого вчителя в автобіографії,—на котораго я наткнул-ся въ моей жизни, поселилъ во мнѣ на всю жизнь отвраще-ние и презрѣніе ко всякому насилію одного человека надъ другимъ“. Т. Шевченко—Твори, вид. Яковенка, т. II, СІІБ. 1911, стор. 91—92.

2) Франко—В поті чола, V.

3) Ibid., VII.

Франко,—чувся веселий шум ліса, плюскіт чистої річки, мерехтіли постаті селян у чистеньких білих сорочках і дівчат у червоних спідницях з скіндячками на головах“. „Мене,—додає автор,—щось стисло за серце, мов чорний рак здоровим щипом. Я ввесь стрепенувся, по мені пройшло неясне чуття, що той чорний рак, ухопивши мене тепер за серце, не попустить його вже ніколи“¹⁾—і гірко оплакує хлопець страту телятка, якої він випадково став свідком. Звикши трохи до міста та простого життя тих людей, серед яких довелось перебувати, Франко почав і собі в йому брати велику участь. Стояв він на квартирі у родича-столяра, жив у самій столярні, отже під безпосереднім впливом трудящого життя ремесників; слухав їхніх розмов, пісень та оповіданнів з того ж таки життя, спав у свіжих скринях або й домовинах, зроблених на продаж, допомагав спершу співати пісень, а потім і розмальовувати скрині якимись фантастичними „ружамми“²⁾,—одно слово, потроху вростав у те нове життя усім корінням своїм і „готов був статися повагою (авторитетом) в фаху малювання скринь, як би доля не призначила мене до иншого мазюкання“³⁾. Не остаючись байдужним глядачем трудящого життя в місті, Франко й під час перебування на селі, на вакаціях, теж не удавав із себе панничика, а так само хапався „пасти худобу та помагати при збірці сіна і збіжжя“⁴⁾. Так збігло три роки і коли хлопець добув курсу в нормальній школі (р. 1868), його дано до гімназії. Цим разом

¹⁾ Франко Ів.—У столярні. Із моїх споминів. „Л.-Н. Вістник“, 1902, IX, 225—226. ²⁾ Ibid., 237—238.

³⁾ Ibid, 238.

⁴⁾ Франко—В поті чола, VIII.

подбав про його вже вітчим, бо батько помер ще другого року його перебування в Дрогобичі, а мати незабаром удруге пішла заміж.

В гімназії з Франком сталось те саме, що було попереду в нормальній школі. „Зразу,—пише він в автобіографії,—ніхто мене не знав і ввесь перший курс я сидів на „ослячій лавці“ в самім куті та пальцями довбав діри в стіні—і раптом дістав другу льокацію, і так ішов через цілу гімназію другим, третім або першим. Науки шкільної,—додає він,—я не любив, то ж звичайно інші побивали мене пильністю й акуратністю“ ¹⁾. Цікавий момент у житті Франка занотовано в його оповіданні „Борис Граб“, що містить безперечно автобіографічні і з цього погляду вельми цінні подробиці, бо автор торкнувся тут великої ваги питання—як починаються й помалу розгортаються серйозні розумові потреби у хлопця з природи розумного й талановитого, але боязкого та незграбного. „Борис Граб був хлопська дитина... Се був дикий, валовитий і неохайний хлопець, який між усіма учениками своєї класи визначувався нечищеними по кілька неділь чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдутом, нечесаним волоссям і—першою льокацією... Ані стати, ані крейду взяти, ані писати, ані говорити порядно Борис не вмів, але зате в його відповідях учитель бачив розум і проблески власної думки“ ²⁾. Прихильність одного доброго й сердешного вчителя, що під непоказним виглядом хлопця зумів таки розібрати не аби-яку вдачу його,

¹⁾ Ibid., VI.

²⁾ Франко Ів.—Малий Мирон і інші оповідання. Львів, 1903, стор. 165, 169, 171.

мала надзвичайно гарні наслідки й цілком хлопця переродила. Під впливом та розумним керуванням цього вчителя (в оповіданні названо його Міхонським) хлопець вчиться мов, ремесл, пильно й багато читає. Надто цікавий з цього погляду епізод трапився з читанням „Одисеї“. Коли Борис уперше перечитав класичну епопею, увага його спинилась на самій фантастичній та міфологічній стороні великого твору; хлопець проковтнув його просто, як от казку цікаву, по-за фантастикою нічого більш не добачаючи. Але Міхонський присилював свого ученика перечитати поему ще раз—на те, як він казав, щоб ізнайти другу половину „Одисеї“, і вражіння цим разом було зовсім інше: „живі побутові картини насували йому на пам'ять рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він виростав від малечку. Чим далі вглублявся в поему, тим більше блідли в його пам'яті фантастичні пригоди та міфологічні дивогляди, а зате тим яркіше визначувалися картини сільського віча, возової подорожі полевіми дорогами серед родючих нив, сільського празника, дівчат, що перуть шмаття на річці, гостини, саду, сільських ігрищ, життя пастуха в полі і т. и.“¹⁾. Одно слово, і в такому, здавалося б, далекому житті цілком чужого народу допитливий та цікавий розум хлопця здолав розшукати загально-людські й через те йому самому рідні риси, на які радісно озвалось його серце й потягло його увагу та симпатії назад—до того села й до тих людей, з якими його так недавно розлучено. Треба думати, що вже

¹⁾ Ibid., 176.

на шкільній лавці, під впливом такого читання, вперше зародилося в душі у майбутнього письменника—може невиразне й йому самому ще несвідоме—бажання присвятити свою працю отому всіма забутому селу та його темним, занедбаним людям. Це бажання, що згодом перетворилося в горні свідомости й виросло в непохитну постанову, велико прислужилось молоденькому хлопцеві. Воно молоду силу оборонило перед шкодливим маревом порожніх утіх, на які таке ласе буває незміцніле юнацтво й які не одного великонадійного юнака занапали, збивши з простої дороги розумового й морального вироблювання на манівці дрібних принад світових. „По-за тою дрібною щоденною роботою,—каже наш автор про свого прототипа, Граба,—виднілись такі широкі, світлі й безмежні горизонти нової, ще кращої і приманнішої роботи, що забутих хоч на годину, заголомшитись чи то картами, чи трунком Борис уважав би для себе простою стратою, а не приємністю“ ¹⁾. То настав уже величезної ваги момент у житті майбутнього діяча, коли починає грати молода сила, коли прирощенна удача та хист починають формуватися, складаючись у свідому себе силу, яка вже доцільно прямуватиме до певної мети, що ясніє напереді, на обрію свідомого життя. Тим то і цікаво, та й неминуче треба спинитися на тих розумових впливах і засобах, що їм повинен дякувати Франко за свій напрям і розвиток.

З автобіографії Франка знаємо, що по-первах увесь його матеріал для читання складався з

¹⁾ Ibid., 186—187.

книжок, що потрапили до його рук випадком, по смерті свого власника, відомого в галицькому письменстві „автора граматики і кепських перекладів з Гете“, Осипа Левицького ¹⁾, що був за священника в Нагуєвичах. Книжки ці—„Вѣнокъ русинамъ на обжинки“, біблійна історія та збірка „пѣсень богоговѣйныхъ“ ²⁾—ледві чи могли збудити у хлопця зацікавлення до книжки взагалі. Принаймні в менших класах гімназії будучи, читав Франко не багато, а те, що—знов же таки випадком—попадало йому до рук („Переяславська ніч“ Костомарова, „Русалка Дністрова“ то-що), не лишало сліду по собі, бо занадто далеко було і змістом, і мовою ³⁾. Та разом, того ж таки часу, на превелике щастя, трапилась хлопцеві книжка, якій в історії українського національного відродження належить колосальна педагогічна роль, як першого чинника, що багатьом людям розкрив очі на питання: „хто ми? чії сини? яких батьків?“ Тією великою „книгою откровенія“ був Шевченків „Кобзарь“, що його дістав Франко від учителя Верхратського,—і незабаром хлопець знав його вже мало не весь на пам'ять ³⁾. Тоді вже з захватом узявсь Франко до читання, перечитав усе, що знайшов цікавого в гімназіяльній бібліотеці, користувався книгами од Верхратського, а з п'ятого класу почавши, й сам заходився складати бібліотеку, то купуючи книжки власним коштом, то вимінюючи у товаришів. За три роки, до кінця гімназіяльного курсу, склався у його цілий маєток книжний—на 500 томів; бібліо-

¹⁾ Про О. Левицького див.: М. Тершаковець—Галицько-руське літературне відродження. У Львові, 1908, стор. 79—112. ²⁾ Франко—В поті чола, IV. ³⁾ Ibid. VII.

тека ця зробилась навіть центром невеличкої громадки гімназистів, охочих до читання ¹⁾). В тому „воронячому гнізді, що звалось тоді моєю бібліотекою“ ²⁾), як каже Франко, серед усякого мотлоху, порозбиваних старих часописів, то-що, знайшли місце й комплетні видання творів Шекспира, Шиллера, Клопштока, де-що з Ауербаха, Диккенса, Гейне, Гете, Гюго та ин. ³⁾). Знайомість з такими прихильниками книжки, як старий Лімбах, ще дужче розвивала свідомість Франка та цікавість його до книжки й письменства ⁴⁾): „гірчичне зерно“ прийнялось і вже пустило буйні парости. До кінця шкільного курсу Франко поперечитував класичні твори світового письменства, а також і українських письменників—Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Руданського, Мирного та інших ⁵⁾), і все це мало велику вагу в розвитку його літературного смаку та симпатій. До цього ж часу належать і перші спроби Франка самому вийти на поле письменницької праці.

Багато обставин вкладало до рук Франкові перо. Був тут і вплив учителів-письменників, Верхратського й Турчинського, і деякі літературні традиції Дрогобицької гімназії, й нарешті власні поривання молодой думки вирватись на волю,—той потяг до письменства, що надав охоти молоденькому авторові ще в нижчих класах гімназії взятись до збирання етнографічного матеріялу в рідному селі та в Дрогобичі ⁶⁾). Як-не-як, а року 1874-го в ч. 3-му львівського студентського журналу „Друг“

¹⁾ Франко—Малий Мирон і ин. оповідання, стор. 136.

²⁾ Ibid. 139. ³⁾ Франко—В поті чола, VII.

⁴⁾ Див. Франкові спомини „Гірчичне зерно“ в збірці „Малий Мирон“.

⁵⁾ Франко—В поті чола, VIII.

⁶⁾ Ibid. VI—VII.

з'явилося перше друковане слово Франка—поезія „Народныи пѣсни“, підписане псевдонимом Д ж е д ж а л и к. Коли ж на другий рік (1875) молодий автор дістав офіційальне посвідчення своєї дозрілості й разом з тим право вступити до університету, то до Львова він прибув, маючи з собою кілька чималих зшитків, що містили твори молодечого натхнення, самостійні й переклади—з біблії, з античних та західно-європейських письменників ¹⁾). Поезії Франка, а також написана вже у Львові повість „Петрѣи и Добощуки“, друкувались у журналі „Другъ“ до р. 1877, а р. 1876 поезії вже вийшли в світ і окроме маленькою книжечкою під заголовком—„Письма Івана Франка. I. Баляды и рассказы“.

З цілої низки поезій Франка, що друкувались в „Друзі“, власне нема на чому спинитись: здебільшого ці твори недосвідченого пера дуже слабенькі і формою своєю, й змістом. Хо́да непе́вна та недосвідність бувають звичайно у всіх молодих авторів на початку їхньої діяльності, але Франкові у його перших спробах навіть не це найбільш пошкодило, а тенденція наблизити мову до російської, писати „вищим стилем“, бо з того виходила тільки макаронична базгранина, якась недоладня мішанина мови української з російською, польською та церковно-слав'янською ²⁾). Не надолужував отих де-

¹⁾ Ibid. VIII.

²⁾ А в тім вина за це ледві чи цілком падає на самого лиш автора,—принаймні в автобіографії читаємо: „хоч у „Друзі“ мусів зразу друкувати „язичієм“, то все-таки у себе писав фонетикою і народнім язиком“ („В поті чола“, IX), а попереду, ще в гімназії будши, він обстоював за фонетичний правопис, змагаючись за його з учителем Антоневи́чем (ib., VIII).

фектів і самий зміст—досить банальний і на звичайні тоді в Галичині теми: про Русь та величність князів її, про національне відродження русинів та „руський геній“, про патріотизм, церковний обряд і т. и. Ще мабуть гірша од поезій була перша велика обсягом і найслабша виконанням повість Франка „Петрѣи и Добошуки“ („Другъ“, р.р. 1875—1876), розпочата, як признається сам автор „під вражінням фантастичних оповідань Гофмана“ ¹⁾.

Зміст першої Франкової повісти—історія стосунків між двома родинами, Петріїв і Добошуків, що ворогують, немов Шекспирові Монтеккі й Капулеті, за скарби славетного колись „опришка“ карпатського, Добоша. В основу повісти покладено гуманну ідею, так розкриту в словах одного з дієвих людей: „уживати собранихъ грошей на добро народа“ ²⁾; але виконанням, думками, композицією, мовляв—ця наївно-романтична й до нудоти солоденька повість стоїть нижче од усякої

На зразок тодішніх творів Франка подаю тут першу строфу з сонета „Народныи пѣсни“.

Глянь крыницю тиху, що изъ стопъ могилы

Серед степу слезою чистою журчить,—

В маломъ ей оцѣ мѣсяця личко блищить

И солнца лучъ въ ей серебрныхъ (sic) фаляхъ

(„Другъ“ 1874, стор. 51).

„Що в моїх давніших віршах мова не все чиста,—пише Франко в передмові до одного з пізніших збірників своїх творів,—це тим лекше зрозуміти, що я особисто переходив деякі такі ступіні розвитку (а хто в Галичині не переходив їх в тім часі), де панувало намагання притлумити почуття живої чистої народньої мови, котре змалку ще було у мене сильно розвите. На мні в міняторі повторилось те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматики і спори язикові прибили і закламутили чистоту народньої мови“ (Франко — З вершин і низин. У Львові, 1893, стор. 4—5).

¹⁾ Франко—В поті чола, IX.

²⁾ „Другъ“, 1875, стор. 42.

критики. Ситуації в ній ненатуральні, силоміць накручені на кістяк фабули; техніка поплутана, шаблонна, як звичайно буває в немудрих давніх повістях. Скрізь автор перериває оповідання, переходить усе до нових подій, щоб вернутись потім назад, роблячи це очевидячки на те лиш, аби більшого ефекту добути. Над усяку міру в повісті знайдеться прозорих несподіванок, віщих снів, усяких чудес та віщувань, а то й просто неподобних учинків та думок, в яких проте дуже любується автор, заплутуючи ними до краю своє оповідання; коли ж доводиться його росплутувати, то робиться це тим нехитрим способом, що зветься *deus ex machina*. До цього ж накопичено ще безліч усяких страхів, хоч не дуже то і вважає на них читач, бо добре тямить, що це так тільки, про людське око, а кінець-кінцем усе одно кривда мусить таки натрапити на відповідну кару, аби дати перемогу кисло-солодкій правді. Та таки й справді—всі страхи, як що поминути дуже нечисленні винятки, виходять на добре й благочестиві герої щасливо обминають усі пастки, з такими пекельними хитрощами на них наставлені. Характеристика й обрисовка дієвих людей у повісті дуже примитивні й поверхові, обмежені на самих зверхніх рисах: добротливий герой конче повинен і подобу мати благородну, а вже коли лиходій, то неодмінно і в образ буде такий бридкий, як його чорна душа. Говорять і чинять ці добрі й лихі герої так, як їм звелить автор, а він найчастіше користується з них на те, щоб устами перших проказувати всякі наївно-добротливі сентенції, а на чорному фоні других виразніше їх одініти. Мова в повісті штучна, серед якої хоче громади людської

нечувана; тон неприродно піднятий і взагалі наївний; моралізаторські заміри автора занадто прозорі, хоча він іноді й силкується, прибравши на себе таємничого вигляду, завдати читачам якусь загадку. Де-не-де тільки, неначе оази серед безводної пустині порожніх теревенів, фразистого балакання й блідих, вигаданих ситуацій, натрапите на одну-другу реальну сценку, образ або до ладу схоплену подробицю ¹⁾, але й вони тонуть у безодні тієї нестриманої балаканини. Годиться проте зазначити, що в таких місцях і мова буває трохи ніби краща, чистіша,—хоча взагалі що-до мови, то вже чималу знати ріжницю між початком та кінцем повісти: на останніх сторінках уся мова далеко вже чистіша й до народньої ближча. Видко, що й перша повість Франка зазнала на собі і мов у дзеркалі одбивала ту ідейну еволюцію, що саме тоді одбувалася з автором, редакторами й керовниками журналу,—та про це я ще маю згодом докладніше говорити.

Не ради якої-небудь вартости літературної, бо дарма її тут і шукати, так само й не для дешевих лаврів, щоб здобути їх гострим осудом невдатного дитячого твору—спинивсь я на цьому мертворожденному створінні молодого письменника, в якому поки-що й не вгадати майбутнього значного художника. Нашу увагу притягає до себе оця повість як-раз хибами своїми, що показують, на яку небезпечну був стежку ступив Франко, а з другого боку, й тими—дуже, правда, невиразними—натяками на улюблені думки письменника, які знайдемо в його кращих творах з пізніших часів, але

¹⁾ Напр., досить гарно описано хату Олекси Добоса,—див. „Другъ“, 1876, стор. 40.

зародку яких треба шукати таки тут, у першій повісті Франковії. Щоб по правді оцінювати цей, як і інші перші твори його, не треба забувати, мовляв його ж таки словами, що він „увійшов на літературне поле молодим і невиробленим, а й опісля, замість щирої поради і науки аж надто часто стрічав болючі удари, циничні насміхи, а найчастіше тупий індіферентизм і грубе незнання“ ¹⁾). Треба мати на оці ще й те, що той „молодий і невироблений“ автор до того часу перебував далеко від центрів розумового життя та ідейного руху, в глушині, в малому, провінційальному містечку ²⁾), де, певна річ, не міг натрапити на широко поставлені громадянські інтереси й здобути потрібне з цього погляду виховання. А опинившись нарешті в центрі—та й що то ще за центр був!—він спершу не здолав був свідомо орієнтуватися серед усяких, часто суперечних, течій та напрямів громадсько-розумових, що переплутувались, вороже стиналися й перетягали „молодих і невироблених“ людей то в той, то в другий бік.

„Прийшовши до Львова, до Академічного кружка,—признається Франко згодом,—я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були досі майже зовсім чужі і незрозумілі, то й, очевидно, не міг у них знайти ладу і хитався довго то на сей, то на той бік“ ³⁾),—до якої

¹⁾ Франко—З вершин і низин, стор. 3.

²⁾ „Дрогобич був собі „вільним королівським містом,“—вільним, не вважаючи на свою нормальну школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтензивнішим духовим життям“. Франко — Малий Мирон, стор. 131—132.

³⁾ Франко,—В поті чола, VIII.

міри хитався, видно з того, що навіть опинився був на якийсь часу москвофільському „Обществѣ имени Качковскаго“. Ото ж, не маючи аж ніякісенької художньої вартости, перша велика повість Франкова величезний має інтерес для біографії нашого письменника, бо надзвичайно влучно одбиває вона згадані хитання й кидає ясне світло на ті етапи духового розвитку та впливів, що ними довелось молодому авторові блукати попереду, ніж прибився він до справжнього свого берега. В світлі цієї повісти, і тільки-но її самої, можна зрозуміти один із найцікавіших моментів у житті її автора, — момент кризису і перелому, що позначився на всій його дальшій діяльності. Видко, для письменника, що починав саме на власні ноги спинатися, настала та критична, що часто буває й дуже небезпечною, хвилина, коли раз на завжди треба було вибрати собі, кудюю йти. Чи простувати йому тією в Галичині дуже тоді уторованою, гладенькою дорогою, на яку ступив був своїми творами, в „Друзі“ р. р. 1874 — 1875 друкованими, тобто плодити далекі від життя, і духом і мовою мертві, нікому непотрібні й нічого не варті поезії та повісти; а чи, порвавши одразу з традиціями минулого, ступити без повороту на шлях справжньої праці на користь народу, зробитись піонером нового в Галичині на пряму, що тільки-но тоді почав тут прокидатись? Такі питання стояли перед молодим письменником і хитання оце найвиразніше проступає в „Петріях і Добощуках“, і ми бачимо, що наприкінці повісти все голосніше лунає, все дужче озивається голос застереження, що здержує автора перед уторованими стежками.

„Я боюся того льва и тои скалы, що тамъ стоить на тѣмъ Народнѣмъ Домѣ“, — мовляє поки що макароничною мовою один із Добощуків. — Той левъ пригадує менѣ хищнѣсть и лютѣсть нашихъ давнихъ князѣвъ, що утискали нашъ нарѣдъ, а котрыхъ память вы, рѣдни дѣти того народа, позолотили фальшивимъ блескомъ! Я боюся смотрѣти на тѣту скалу у стѣпѣ льва, бо она пригадує менѣ темноту народа, изъ котрои користали его князѣ-грабителѣ, — она пригадує менѣ упѣръ и безсердечнѣсть теперишнихъ его проводирѣвъ, що їи тамъ выставили, яко знакъ своеи власти. Нѣтъ, панове, — не левъ и скала — наша хоруговъ; наша хоругов — плугъ и книга! Плугъ — то наша сила; книга, просвѣта — то наша будучнѣсть“¹⁾.

Alea jacta est! — ніби сказав цим молодий письменник. Плуг, що символізує тут простий, у поті чола трудящий люд, і книга, як могуча підойма правди, просвіти і науки — і нашого автора вивели вони на добру путь із того лабіринта шаблону, мертвотности й застою, в якому він був опинився через недовідність свою молодечу та брак потрібного знання. Самостійний розум Франків здужав розглянути ту „скелю“ черствої безсердечности, що таїлася в серцях у „проводирів“, які манили його до себе; критична ж риса розуму допомогла здерти ту позлітку фалшиву, що нею проводирі оті сором'язливо свої не зовсім чистії вчинки що-до народу приоздобляли. А коли так — то кризис добре минувся: „плуг — то наша сила“, значить — у своїй роботі зіпрімося на трудящий люд, його зробімо базою

¹⁾ „Другъ“, 1876, стор. 311.

нашої праці, змаганнів та прямування; „просвіта—то наша будучність“, значить—під захист світової науки поспішаймось од тієї темноти самовпевненого й самовдоволеного неуцтва, що гордо пишалось навкруги... Трудящі люде, свій рідний народ—як підвалина до праці, добро народне—як мета, і наука—як спосіб до мети дійти,—відтоді робляться найдужчими нервами в діяльності Франкової.

Немов людина, що по доброму кризисові швидко, хапаючись, набірається здоровля — так само поспіхом прибуває нової сили, запалу та завзяття у нашого письменника по одбутому переломі. Того ж року, 1876-го, і в тому-ж таки „Друзі“, де надрукований був кінець „Петріїв і Добошуків“, з'являється за підписом М и р о н*** поезія „Наймит“, і вже цілком інший голос у ній чути, інший настрій, хода інша й мова. В образі вбогого, спрацьованого наймита змальовано тут стражденну, та не зневірену духом, безмежну в терпінні і тим самим нездоланну й непереможну масу народню. „Ори“—обертається до неї автор:

Ори, ори й співай ти, велетню, закутий
В недолі й тьми ярмо!

Пропаде пільма й гнет, обпадуть з тебе пута
І ярма всі ми порвемо.

Не даром ти в біді, пригноблений врагами,
Про силу духа все співав,

Не даром ти казок чарівними устами
Його побіду величав.

Він побідить, порве шкарлущі пересуду,
І вільний власний лан

Ти знов оратимеш—властивець свого труда
І в власнім краю сам свій пан...¹⁾

¹⁾ Цитую з збірки Франкової — „З вершин і низин“, стор. 50.

Цікаво зазначити, що цей новий голос, добутий молодим поетом з перестроєної ліри, виходить і під новою, мовляв, маркою: вперше тут з'являється псевдоним *Мирон*, що ним звичайно підписував Франко свої твори і довго ще по тому. Кволий, подитячому наївний, хиткий і сліпуючий *Джеджалик* з того часу вмірає, щоб дати місце дужій, енергичній та свідомій діяльності *Мирона*. Можна сказати, що тільки з народженням на літературній ниві цього останнього письменство українське збагатилось на нову свіжу силу; усе ж, *Джеджаликом* підписане, виключивши хиба одне чудове оповідання „*Лесишина челядь*“, загинуло в морі забуття,—та, звичайно, іншої долі й не варте воно.

III.

На попередніх сторінках я пробував освітити й вияснити той духовий перелом, що відбувся з нашим письменником на першій ж порі, його літературної діяльності, спиняючись переважно коло внутрішніх причин та підстав до такого перелому. Та історія його далеко була б не повна, як би не згадати ще про людину, що мала величезний вплив на Франка й цілий гурток його товаришів та допомогла їм вийти щасливо з тієї внутрішньої боротьби, яка неминуче йде разом з усяким духовим кризисом. Тією людиною був Михайло Драгоманов, якому взагалі судилося стати для Галичини тим могучим ферментом, що розіклав старі елементи серед галицько-українського громадянства й тим самим заложив підвалини під нову громадську форму. Людина широкого, живого й надзвичайно гнуч-

кого розуму та європейської освіти, першорядний критик і публіцист, велика наукова сила, ворог непримиренний усяких пишних, але порожніх фраз, натура надзвичайно енергична, що скрізь шукала діла насамперед—Драгоманов перший в українському письменстві заходився витягати національне питання з темних кутків схоластики, щоб поставити його на тверду основу гуманитарної науки. Діяльність його, для України та й взагалі для всієї Росії ще на довгі часи невиміруща, викликала була велике розворушення і в Галичині,—тут ще раніше й більше, бо ідеї його туди лекший мали доступ, ніж на обставлену цензурними та іншими кордонами Україну. Історичні листи Драгоманова до редакції „Друга“¹⁾, в яких він без жалю руйнував зашкарублість та вузькоглядство галицької інтелігенції, оте „рутенство“, що саме прибірало тоді характерні риси цілого громадського напряму; в яких переносив національне питання з абстрактних високостей пишної фрази на поле практичної роботи на користь народу,—ці листи надзвичайно вразили студентську молодь, що згуртувалась була коло „Друга“. Щоб наочно показати молоді, яка стоїть безодня і в мові, і в змісті між справжнім російським письменством і тим „рутенським“, що фабрикува-

¹⁾ Див. „Другъ“: р. 1875 в ч. 11-му Українця „Письмо въ редакцію „Друга“, в ч. 12 „Отповѣдь на письмо г. Украинца“; р. 1876 в ч. 5-му „Второе письмо въ редакцію „Друга“ (Украинщина или Рутенщина)“; в ч.ч. 13—15 „Третье письмо Украинца въ редакцію „Друга“; в ч.ч. 6—8 „Отповѣдь на „второе письмо“ г. Украинца“. Ці надзвичайно важні в історії громадського розвитку в Галичині листи передруковано (перший в перекладі, останні в оригіналі) в книзі: М. Драгоманов—Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895. Видав Ів. Франко. Львів, 1908, стор. 307—355.

ли тоді галицькі літератори, — Драгоманов розповсюджує твори кращих письменників російських, свої листи до редакції „Друга“ пише мовою російською й нарешті радить передрукувати в „Друзі“ дещо з російського письменства (відоме оповідання Г. Успенського „Неизлечимый“ під заголовком „Отравленный діаконъ“). Цей дотепний педагогічний метод в руках у Драгоманова дав наслідки просто несподівані. Попервах редакція „Друга“ пробувала була, правда, змагатися й полемизувати з Драгомановим, додаючи до кожного його листа свої уваги й „отповѣди“, та де далі полемична нота бренть усе слабше, боязкіше, потроху стихає зовсім і кінець-кінцем „Другъ“ переродивсь цілком.

З журналу, призначеного на розвагу „рускимъ красавицамъ“ (!), як позначено в його проспекті на р. 1874-й, він доростає до ступіня поважного органа з виразною демократичною закраскою. Замість нудних ремісничьких або, краще, дитячих переробок з невідомих чужих авторів, замість повістей власного виробу конче з „аристократичного“ (!) побуту, замість „хрій“, написаних по всім правилам схоластичної псевдовчености, до того ж ще й виложених мертвою, нігде в світі нечуваною мовою—з'являються на сторінках „Друга“ живі оповідання й нариси (між иншим—Франків „Борислав“) та цікаві статті на сучасні громадські теми. Отак та громадка, що гуртувалась коло „Друга“, вийшла з тяжкого бездоріжжя й натрапила на певну стежку щиро-демократичної й національної роботи.

Особисто Франкові дуже багато допоміг вплив Драгоманова,—насамперед тим, що власний духовий кризис молодого письменника одбувся так

швидко й на добре вийшов. „Ви,—пише Франко до Драгоманова опісля, — були перший і майже єдиний чоловік, що додав мені духа і охоти“ ¹⁾. Та й потім, як видно з опублікованого листування, Драгоманов не переставав ділитися з своїми учениками тим скарбом духового надбання, що посідав сам,—показував їм, що взяти до роботи, на що звернути увагу, напучував, картав часом гостро, по-батьківському, „Він,—згадує Франко в передмові до листів,—був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалувал праці, писань і упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менш стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народнього діла, то це в найбільшій мірі заслуга пок. Драгоманова“ ²⁾. Під впливом його Франко починає знайомитись з новітнім письменством та громадськими напрямками, щоб читанням та самоосвітою закидати прогалини в своїх знаннях і придбати те, чого не давала офіційальна університетська наука—у Львові тоді з великим схилом до схоластичного відчуження од живих справ пекучої сьогочасности. Разом з тим і в творах молодого письменника („Лесишина челядь“ у альманасі „Днѣстрянка“ р. 1876-го, „Борислав“ у „Друзі“ р. 1877) проступає вже перший розмах свіжого таланту художнього, що однаково сильно, яскраво і

¹⁾ Франко—В поті чола, IX.

²⁾ М. Драгоманов — Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895, стор. IV.

правдиво вміє зазирнути і в потаємні кутки душі людської, і підглядіти події околицьного життя, хоч крила цього таланту й зв'язано ще чужими впливами ¹⁾).

Події австрійської дійсності зараз же довершили це ідейне охрещення молодого письменника й навіть добрі похрестини йому справили. Викинувши Франка з-поміж „вірно-конституційних“ громадян, вони на-віки вщепили йому протестантські погляди, яких він саме тоді набірався, і цим безповоротно визначили той шлях, з якого вже не зверне до віку наш письменник. Несподівано, „як серед вулиці цегла на голову“ ²⁾, на його падає раптом удар—голосний політичний процес, що відіграв величезну роль в громадському житті Галичини та став разом першою „страшною і тяжкою пробою“ й нашому письменникові та товаришам його, до останку скинувши їм з очей полуду на ту „понуру дійсність“, що на неї, як знаємо, нарікав О. Терлецький. В місяці липні р. 1877 всенюк редакцію „Друга“, а серед інших і Франка, арештовано ³⁾; за

1) Напр., оповідання з того часу „Два приятеля“ збивається потроху на письменницьку манеру Марка Вовчка та Федьковича; на інших творах, навіть і з пізніших часів, знати безперечний вплив Золя, якого Франко раз у раз ставив дуже високо (Порівн. його статтю „Еміль Золя“ в „Світі“ р. 1881-го з пізнішою характеристикою того ж таки письменника в „Л.-Н.-Вістнику“ р. 1898, кн. X). Першими романами Золя в російських та польських перекладах Франко саме зачитувався в ті часи (див. Франкові спомини під заголовком „Гірчичне зерно“ в збірці „Малий Мирон“, стор. 157) і під їх впливом збирався „змалювати нашу суспільність у різних її верствах“ (Ів. Франко — Добрий заробок. Львів, 1902, стор. VI.; порівн. — В поті чола, XI).

2) Франко—В поті чола, IX.

3) М. Драгоманов—Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886. Львів, 1906, передмова, стор. 6—7.

причину до обвинувачення виставлено — зносини з емігрантами, найпаче з Драгомановим, та належність до таємного соціалістичного товариства ¹⁾, хоча воно, оте товариство таємне, існувало лишень у боязкій фантазії низькоокої адміністрації галицької та обскурантного, до того ж вельми заляканого, громадянства. Був тоді час, коли шляхта польська в Галичині саме починала своє безконтрольне господарювання в краю і, щоб свою власть посилити й заслужити на ласку центрального уряду, на всі способи бралась, щоб скомпромітувати перед ним русинів. Як звичайно, найпершою зброєю їхньою й тут було—роздмухувати найневинніші справи в страшні змови проти цілості держави, лякати, кого треба, марою соціалізму, нігілізму та гайдамаччини, даючи поради — вішати арештованих, навіть не дожидаючи, аж поки суд їх засудить ²⁾. Російсько-турецька війна, що відбувалась, між иншим за допомогою волонтерів з Росії, недалеко австрійського кордону, а в Боснії та Герцеговині зачіпала навіть інтереси Австрії, давала ніби фактичні підстави до тих злістих вигадок; уславлений „нігілізм“ дозволяв ті вигадки квітчати всіма барвами „охранительної“ фантазії. В кожному чужинцю, а надто як він був з Росії, батьківщини страшного „ні-

¹⁾ Соціалістичні переконання само собою не були тоді вже ніяким злочином по австрійським законам: у Відні тоді вже виходив легально журнал „Der Sozialist“, а відомий катедр-соціаліст і автор „Die Quintessenz des Sozialismus“, Шеффле, не задовго до того часу сидів навіть на посаді „царсько-королівського“ міністра. Коли що й заборонялось австрійським підданцям, то тільки участь у закордонних політичних, а надто таємних, товариствах.

²⁾ Франко—З останніх десятиліть ХІХв. „Л.-Н. Вістник“, 1901, VII, 11.

гілізму“, вбачали тоді небезпечного політичного агітатора ¹⁾; твори Гоголя, Лермонтова й інші такі безневинні книги конфіскувались, як страшне знаряддя нігілістичної пропаганди, а петербурзькі „Отечественныя Записки“ львівським верховодам здавалися таким революційним виданням, що редакторів його, на компетентний погляд львівського судді Кригсайзена, варто було що найменше повішати ²⁾. Під такий божевільний час, дійсне „в пору тяжкого перелому“, довелося молодим галицьким діячам одбувати своє ідейне відродження.

Коли шовинистичні газети польські зняли гвалт, наперебій вицьковуючи „агітаторів“, поліція догадалась, що з цього чудово можна скористуватися, щоб розпочати досліди над листуванням тих людей, на яких з тих або інших причин мала вона зуб. І от досить було непевного підозріння, невиразного натякання чи навіть незрозумілого слова або необачної згадки про когось у перехопленому листі, щоб і автора листу й адресата і всіх, кого вони згадували в листуванні, приточити до гурту ворогів ладу й законности і завдати на приємне перебування в тюрмі. По всій Галичині почались масові труси й арешти, переважно серед української мо-

¹⁾ К. В. — Дѣло г-на Иловайскаго в Галиціи. Небольшая глава изъ славянской патологии. „Вѣстникъ Европы“, 1878, I. Мова тут мовиться про „трехдневный плѣнь“ д. Іловайського, відомого реакціонера й автора популярних з примусу підручників історії, що був арештований в Австрії за свою цікавість до археології, та про аналогічний інцидент з другим подорожнім, Остен Сакеном, арештованим під час ботаничної екскурсії в Карпатах. Проте читачеві з Росії від цих інцидентів і тепер ще чимсь занадто знайомим одгонить...

²⁾ Франко—Др. Остап Терлецький. „Записки Наук. Т. ім. Шевченка“ т. L, стор. 42.

лоді. Старші русини, аби не попала в непевність їх безмірна „австрійська лойяльність“ та „уніятське благочестіє“, одкаснулись мерщій од арештованих¹⁾; мало того, з'явилися серед них і такі люди, що з власної охоти навіть поспішилися на допомогу поліції з своїми, лагідненько кажучи, вказівками, аби тільки від себе підозріння одвести та разом не проминути доброї okazji, щоб і супротивникові нашкодити²⁾. В результаті такого сприту одних та поголового приголомшення других і повстав один із

¹⁾ Ось типовий приклад. Драгоманов прислав був відомо му історикові письменства, проф. О. Огоновському, 50 карб. на допомогу, чим буде треба, арештованим. Огоновський вернув гроші назад з таким-ось листом: „Ви пишете, що обертаєтесь до мене не як до прихильника тих чи інших політичних ідей, а як до професора ув'язнених молодих людей, котрий може допомогти їм просто „по чоловічеству“... А вже ж, многоповажний Добродію, схочете признати, що ув'язненим студентам ні явно, ні тайно в поміч прийти не можна, позаяк тоді показалося б, що вони одержують пільгу від заграничного товариства (?!), бо ачей же власть не увірить, що приватна особа тут, ві Львові, долю ув'язнених студентів поліпшити хоче, виставляючи ся на можливість посудження, що вона стоїть у зв'язі з пропагандою заборонених (?) тутки ідей. Несучи пільгу ув'язненим, до котрих доступ заборонений, попався б я отже в колізію з законами (?) і хоча не єсьмь прихильником тих суспільних ідей політичних, був би я потягнений до строгої одвічальности (?!). А вже ж і Вам мабуть звісно, що я віддаюсь тихій науці філологічній, проте політичними (!) справами я досіль не займався та й займатись не думаю“. Див.: М. Драгоманов—Переписка. Зібрав і зладив М. Павлик. Т. І. Львів, 1901 стор. 151—152.

²⁾ Про це особливо клопоталися москвофили, серед яких були й такі суб'єкти, як напр. редактор „Слова“, Венедикт Площанський, що просто наводили поліцію на тих, кого „треба“ арештувати. Цю почитув особу вивів опісля Франко в політичному памфлеті „Дума про Маледикта Плосколоба“, Львів, 1878, (передруковано „Думу“ в збірці „Давне й нове“, у Львові, 1911, стор. 166—178.

тих безглузких процесів, коли в головах усього обвинувачення виставляються не ті або інші конкретні вчинки, а просто думки й переконання людини; коли до одного „товариства“ зводяться люде, що навіть у вічі одно одного не видали й не чували; коли обвинувачені не тямлять, за що саме посаджено їх на лаву підсудних, а прокурори й судді хоча теж цього не знають, проте всіма способами намагаються підвести всякі казуїстичні карлючки, щоб довести небувале злочинство. Нас, перед ким оце недавно ще пройшли нечисленні політичні процеси останнього часу, певна річ, давнім процесом Франка з товаришами не здивуєш, — але самим підсудним, певне, не раз моторошно було: адже ж діялося це таки в Європі, в конституційній, як-не-як, державі, що ніби гарантувала своїм громадянам елементарні права незайманости особи!.. Проте вже заздалегідь можна було вгадати кінець процесу, відданого до рук суддям на зразок згаданого Кригсайзена або другого, що з циничною щирістю заявив: „що таке соціалізм—я біг-ме не знаю, те лише знаю, що це щось гідне кари“ ¹⁾ Обвинувачених певна річ, засуджено, і Франко, у якого „не було за душею й тіні того гріха, який мені закидували“ ²⁾, дістав кари 6 тижнів тюрми, та ще відсидів 8 місяців попереду, поки мав одбутися той „скорий і милостивий“ суд ³⁾. І перед судом, і на суді, й після суду—все одбувалось так, як звичайно буває „в по-

¹⁾ Франко—В тюремнім шпиталі. Див. збірку „Панталаха та ин. оповідання“. Львів, 1902, стор. 142. Судову справу в подробицях списав Франко в цитованій вже статті „Др. О. Терлецький“,—див. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. I, стор. 37—45. ²⁾ Франко—В поті чола, IX.

³⁾ Franko—Obrazki galicyjskie, стор. III.

ру тяжкого перелому“... „Дев'ять місяців пробутих мною в тюрмі,— пише Франко в автобіографії,— були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посажено між самих злодіїв та волоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14—18, перекидувано з камери до камери при не-настанних ревизіях та придирах (це, бач, за те, що я „писав“, т. є. записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутим оливцем— пісні та приповідки з уст союзників, або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів у такій камері, що мала тільки одне вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, союзники відступили мені „найліпше“ місце до сання — під вікном насупротив дверей; а що вікно за-для задухи мусіло бути день і ніч одчинене, і до дверей продувало, то я що-рана будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна“ ¹⁾). Одно слово, коли до тюрми взято Франка з зародками хиба лиш несвідомого протесту й тільки що з нахилом до соціалізму, то з тюрми вже вийшов він протестантом свідомим, цілком готовим на соціаліста: то була наочна наука, що переконувала краще за всі теоретичні докази що-до вигод сучасного ладу...

Багато довелося муки зазнати фізичної й моральної авторові наведених допіру слів, у тюрмі сидючи; багато довелось пережити й передумати з приводу подій та ідей, безпосередно з процесом зв'язаних, і на багато з того, що перш без уваги

¹⁾ Франко—В поті чола, IX—X.

минало, тепер розплющити очі ¹⁾). Але незмірно гірше, але невимовно тяжче було те, що спіткало Франка з товаришами на волі, коли відбули вони тюремну кару. Сервилістичне, без краю залякане громадянство по-просту остракизувало їх з-межи себе, і це вражало дошкульніше, ніж несправедливий суд та тюрма. „Сто раз тяжчий і несправедливий засуд усієї суспільности, кинений на нас, страшенно болів мене,—згадує Франко в автобіографії.— Мене викинено з „Просвіти“, заборонено приходити на „Бесіду“... ²⁾, а люде (з старших), котрі хотіли мати зо мною яке-небудь діло, видались зо мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало“ ³⁾. „Я,—пише про ті часи Франко в автобіографичному оповіданні „Моя стріча з Олексою“,—чоловік проклятий, ненавистний, прогнаний з-поміж „чесних“,—одним словом, проскрибований. Проскри-

¹⁾ Франко—З останніх десятиліть XIX в. „Л.-Н. Вістник“, 1901, VII, 16.

²⁾ „Руська Бесіда“—так звуться українські клуби в Галичині.

³⁾ Франко—В поті чола, Х. Цікаво з цією глибоко образливою лякливістю й тупим нерозумінням дійсної ваги процесу, що виявила галицька інтелігенція, порівняти те, як ставились до тієї самої події люде з народу, скільки це відбилось у творах Франка. І Олекса Сторож із своєю жінкою („Моя стріча з Олексою“), і дід Гарасим („В тюремнім шпиталі“)—ці темні, прості й неосвічені люде виявляють далеко більш справжнього розуміння справи й не бояться показати своє спочуття й симпатії страдникам за ідею. Простим своїм не попсованим чуттям, не затемненим сліпими страхами та упередженням, вони зрозуміли те, чого не здужали в тямки взяти пишні судді і вся галицька інтелігенція. „Я знаю, пане,—каже Гарасим,—ви за правду тут... ви против людської кривди повстаете... за то вас мучать... ви хочете людем полегкість зробити... кривду зменшити“ („Панталаха та інші оповідання“ стор. 156—157). А Олекса Сторож благословить автора словами: „Най тебе Бог держить на тій дорозі, коли-сь раз на ню став („Дзвін“, 1878, стор. 296).

бований—це сама відповідна назва. Це не значить, що, приміром, моя совість стає супротив мене, або щось подібного,—ні, це значить тільки те, що люде „чесні“ (коли хочете, можете звати їх „багатими“, „сильними“, „практичними“—це на одно вийде) випхнули мене з „чесного“ і „порядного“ товариства, т. є. попросту з-поміж себе. І зовсім справедливо. Моє ім'я враз із кількома іменами подібних до мене „во время оно“ оббігало весь край, було пострахом усіх „мирних і вірно-конституційних горожан“; з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції, різні. Правда, в той час, коли „спасителі існуючого порядку“ підняли найстрашніший гвалт, я й мої товариші сиділи спокійно і смирно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, страчені пусто та марно. Але візьмим, приміром, що діло зовсім не так діялось, що мені й моїм приятелям о переворотах та революціях і не снилося—то що з того? Чи вже то одно, що я сидів у тюрмі, не вистатчує, щоби на-віки зап'ятнати мене в очах „чесних“ людей? Ба, але всевідущий і всемогутий суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі „спасителі порядку“ забули пролити до останку в році 1872; в моїх очах доглянув іскру такого огню, котрий може запалювати доми „мирних горожан“ не гірше нафти. Одним словом, я оказався кругом винним на суді—значить, погорда і прокляття „порядних“ людей насупроти мене зовсім справедливі“ ¹⁾.

1) „Дзвін“ 1878 р., стор. 275—276.

Цією іроничною тирадою краще од усяких коментаріїв змальовано той жорстокий і кривий осуд, що для самого автора несподівано—справді, „як серед вулиці цегла на голову“—звалився на його й од користливої, нетямущої влади, й од заляканого через край громадянства. А проте кривди й напастування органів влади та образливі стосунки земляків не зламали Франка. Навпаки, виходячи з тюрми, він себе почув вільним, як птах у повітрі, як школяр, що таки вирвавсь нарешті з ненавистної школи з добрим у руці свідоцтвом—„правда, трошки не так написаним, як звичайно“, з блискучими, принадними планами й надіями на будучину, з ясною свідомістю того, що зв'язки з минулим порвано цілком і безповоротно на-віки. Чи ж варто було жалкувати за минулим, коли воно виявило себе банкрутом? Чи ж варто й за людьми побиватись, скоро вони так ганебно покинули на призволяще за першої ж серйозної пригоди?—Певна річ, ні і ні... Отже треба було думати про майбутню долю, на все життя шлях вибирити,—і шлях той двома дорогами різно розходився перед Франком: „або посипавши голову попелом та роздерши й ті послідні „ризиди“, що на тобі, плакати, жалувати страченого часу, в котрім і сам ти був „чесним“ і „порядним“ та йти на „роspутіє і стогни града“—просити всякого „порядного“ о прощення за страшну, хоч і не сповнену провину; або раз на всігди плюнути на цілу „штуку“, взяти на себе „хрест свій“,—це значить, стати добровільно, до разу, безповоротно в ряди проскрибованих та витручених і, не оглядаючись, йти шукати для себе такого самого товариства“¹⁾.

¹⁾ Ibid., 285.

Вибирати було не важко. Як згадано, Франко добре вже тямив ціну людям, що мали спіткати його на першому шляху, й нічого, окрім оправданої цілком огиди та зневаги, до їх не міг почувати в серці своїм. З другого ж боку, свідомість того, що „скоро чоловік раз пізнав правду, то вже від неї не відречеться, доки, розуміється, він хоче бути чесним чоловіком“¹⁾—ця свідомість, оперта до того ж на симпатії простих та щирих людей з народу, тим дужче справляла його на думку вибрати „життя проскрибованого“. Воно, що правда, „часами сумне і важке,—міркує на роздоріжжі автор,—але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила і ясність переконань, чиста совість і боротьба—вічна, ненастанна боротьба проти темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвили²⁾, з котрих одна стоїть за все життя,—життя в затрутім, удушливім воздуху недумства!—ех, доброти, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі „пу-та“, варто стати проскрибованим³⁾.

Таким енергичним покликом кінчає Франко оповідання „Моя стріча з Олексою“ й зараз же кидає громадству одвертий виклик у сильній, палкій, ритмом марсельєзи написаній поезії—„Товаришам з тюрми“, якою розпочато журнал „Громадський Друг“.

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям!..

¹⁾ Ibid., 295. ²⁾ Автор тут розуміє оте щире спочуття од простих, трудящих людей, про яке йде мова в оповіданні „Моя стріча з Олексою“. ³⁾ Ibid., 296.

З давніх брудів і думка розкута—
Ожиємо, брати, ожием! ¹⁾...

Дуже мені прикро і велика шкода, що з причин кожному зрозумілих можу тут тільки уривок подати з цього надзвичайно цікавого документу, — характерного не для самого автора, а й для всього напряму, що зарисовувався тоді на галицькому обрії. В тому публічно висловленому, мовляв, „исповѣданіи вѣры“ скристалізовано всю суть переконаннів та думок, що з них опісля консеквентно розгорнулася діяльність визначного письменника та його товаришів. Заклик во ім'я розуму та любови до чесної, некористливої роботи й боротьби за волю та долю всіх людей з силами, що їм на заваді стоять—ось як, коротенько мовивши, можна зрезюмувати цю в Галичини першу, хоч і в віршованій формі висловлену, проте дійсно політичну програму.

IV.

І вона не забарилася прийти—ота завзята, безупинна й немилосердно-люта боротьба, до якої треба ще додати й чисто особисту боротьбу за існування, за черстого хліба кусень, що його заробляв наш письменник буквально таки „в поті чола“... Безглуздий політичний процес і з'язані з ним митарства вибили Франка з колії, всякої позбавивши надії на педагогічну кар'єру та на спокійне животіння на посаді якогось там „цісарсько-королівського“ професора і совітника. Тим то хоч

¹⁾ „Громадський Друг“, 1878; стор. 1 (передруковано в збірці „Давнє й нове“ стор. 165 — 166, під заголовком „На зорі соціалістичної пропаганди“).

і не кидає він поки-що університета, але користується з його вже не як із засобу на майбутній заробіток та кар'єру, вчиться не за-для диплому, мовляв, а тільки-но, щоб заповнити „прогалини свого знання“¹⁾. Власне можна сказати, що всю свою силу й невсипущу енергію віддає Франко на роботу по-за університетом, а її знайшлося досить.

Того саме часу однодумця Франків і товариш по судовому процесі та тюремній одсидці, Михайло Павлик, заходився був видавати місячник „Громадський Друг“, заручившись, між иншим, співробітництвом і матеріальною допомогою Драгоманова, що на цю справу оддав свою пайку Уваровської премії за „Историческія пѣсни малорусскаго народа“²⁾. Франко стає за співредактора та найпрацьовитішого співробітника в журналі, друкуючи тут свої поезії (між иншим „Каменярі“), оповідання, повість „Boa constrictor“, критичні й публіцистичні праці, з яких одмітніші: „Критичні письма о галицькій інтелігенції“ та „Література, її завдання і найважливіші ціхи“. Але обставини, серед яких довелось молодим редакторам працювати, не дуже то їхній роботі сприяли. Цілковита незабезпеченість з мало не щоденним гостем—голодом³⁾, ворожнеча од обскурантного громадянства, брак „читальника-друга“, разом із власною недосвідністю та невідповідністю до журнальної праці—все це зв'язувало руки керівникам журналу й ду-

1) Франко—Др. О. Терлецький. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. I, стр. 43. 2) Ibid., 45.

3) „Часто бувало так,—пише Франко,—що одного дня ми не знали, щό їстимемо другого; з платою за помешкання опізнювались часто“,—ibid., 46.

же тяжко на їхній праці відбивалось. Нервовий настрій їх пробивавсь гострим подекуди тоном, і журнал регулярно, книжка по книжці, підпадав конфіскації й виходив через те під кількома назвами: спершу „Громадський Друг“, потім „Дзвін“, потім „Молот“. Останню частину („Молот“) редагував Франко сам, бо Павлик саме тоді відбував присуджену йому, як відповідальному редакторові, кару, а потім емігрував до Женеви. Видання, коло якого „стояла тільки горстка молодіжі“¹⁾, припинилось, і року не вибувши.

По тій нещасливій спробі Франко не раз ще береться до нових спроб, щоб завести безпосередні зносини з читачами: видає під назвою „Дрібна бібліотека“ в українському перекладі художні й наукові та публіцистичні твори європейських і російських письменників (Байрона, Гейне, Гекслі, Еміля де-Лявеле, Писарева, то-що); захожується коло журналу „Нова Основа“, якому, правда, не судилося народитись; заміряється „в цілім циклі новел списати по змозі всі боки життя простого люду: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. и.“²⁾; складає популярно-економічні статті, держить відчити в гуртку львівських робітників, то-що. Тим часом за-для заробітку вперше друкує

¹⁾ Ibid. Як справді самотно стояли тоді поступові люде в Галичині, видно з того, що видання їхні часто й густо зривали страшенне обурення серед читачів, а передплатники вертали книжки назад, оздобивши їх слідами свого обурення або плодами „обивательського“ дотепу. „Чи не сказився?“—запитував один пренумерант; „не смійте мені присилати такої огидної макулатури“, гримав другий; „возвращается обратнымъ шагомъ къ умалишеннымъ“,—глаголав од писанія третій“. Див.: Франко—3 останніх десятиліть XIX в., „Л.-Н. Вістник“, 1901, VШ, 54.

²⁾ Франко—В поті чола, XI.

Франко свої праці й польською мовою: в журналі „Tydzień literacki містить він сатиричні нариси, критичні статті й замітки, а в робітничій газеті „Praca“ популярно-наукові нариси, переважно з економіки.

На початку р. 1880 скрутні обставини матеріальні вигнали Франка зі Львова на село до товариша й там його без жадної приклучки арештувала через лад обережна поліція. Цим разом він просидів у тюрмі три місяці, а потім ще „цюпасом“ („етапнымъ порядкомъ“) гнали його до рідного села в дрогобицький повіт. Той час, як згадує Франко, „належить до найтяжчих моментів у моїм життю“¹⁾, та й справді—в Дрогобичі його недужого і змордованого завдали до ями, відомої нам з оповідання „На дні“, потім знову погнали „цюпасом“ у Нагуєвичі, а коли врешті дістався він на волю, то це була хиба воля безборонно голодною смертю помірати²⁾. Написавши в Коломиї оповідання „На дні“ й за останні гроші одіславши його до Львова, автор „жив три дні трьома центами, найденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, заперся в своїй кімнатці в готелю і лежав півтора дня в гарячці й голоді, ждучи смерті, безсильний і знеохочений до життя“³⁾. На щастя, наспів сюди один товариш, що саме розшукував Франка, і врятував його від голодної смерті. Оклигавши трохи й закуштувавши ще раз принадної подорожі „цюпасом“, коли від спеки у йо-

1) Ibid.

2) Докладно про це згадує Франко в своїх споминах, надрукованих разом із німецьким перекладом оповідання „На дні“ у віденському часопису „Die Zeit“ (р. 1903, ч. 167), під заголовком „Wie ich dazu kam“.

3) Франко—В поті чола, XII.

го „на обох ногах повідпадали ніhti на пальцях“, Франко, щоб хоч на далі запобігти таким „подорожам“ поспішається до Нагуєвичів, звідки в-осени вертається до Львова й знову вступає до університету.

Року 1881 почав виходити у Львові під редакцією Ів. Белея журнал „Світ“, що вперше в тих часах злучив був у одному органі всі поступові сили літературні з обох частин України по цей і по той бік кордону. З усіх співробітників „Світа“ Франко працював найбільше: можна сказати, що журнал держався мало не на самих його плечах, так багато всякого матеріалу, белетристичного, публіцистичного й наукового, постачав він до „Світа“, не кидаючи праці навіть тоді, коли обставини знов погнали його зі Львова: жити у великому місті нашому письменникові не було з чого... Пересижуючи лиху годину в Нагуєвичах, під пильним доглядом місцевого жандарма, що з якоїсь іронії долі набридав йому побожними розмовами та порадами (напр., іти в ченці!), Франко по черзі то стає до помочі родичам коло хліборобської справи, то вертається до літературної роботи. Не рахуючи сили дрібних праць, за цей час він докінчив переклад „Фауста“ й написав історичну повість „Захар Беркут“, одзначену премією на конкурсі редакції журналу „Зоря“.

Тим часом як Франко все більш визначався своїми працями, очевидно повинна була йти в непам'ять ота „проскрипція“, що впала була на його з товаришами. Р. 1883 Франка запрошено на співробітника й члена редакції органу народовців „Діло“ та літературного журналу „Зоря“, і в обох цих виданнях появляється багато його розвідок,

переважно економічного змісту, що звернули на себе увагу навіть серед польського громадянства. Разом з тим невтомний письменник захожується коло великої праці з історії Галичини XIX в., редакує збірник творів дочасно помершого економіста українського, В. Навроцького, бере участь у польських газетах, як „Kurjer Lwowski“, „Prawda“, то-що, і всією тією невпинною, каторжною працею заробляє як-раз стільки, щоб не пропасти з голоду¹⁾. Правда, не багато й морального супокою давала праця по тодішніх українських виданнях у Галичині. Насамперед над Франком раз-у-раз була „своя“ цензура, що доходила до курйозів. Напр., редактор „Зорі“ вернув йому оповідання „Муляр“—„з тої фізичної причини,—як поясняє Франко,—що мулярі загалом великі лінюхи, а такого факту, який оповідаю я, він не бачив ніколи“²⁾. По-друге, стара репутація Франка раз-у-раз грозила порвати оту „солом'яну згоду“ й перед письменником стояла перспектива опинитись без усякого притулку. Наприкінці р. 1884 це таки й сталося. В „Kurjer'i Lwowsk'omu“ появилось кілька статтів М. Павлика, в яких автор критично поставився до народівців; а 28 листопада помер львівський громадянин А. Нарольський, заповівши ховати себе без духовенства, і Павлик на похороні мав промову. За це покарано Франка, хоч у зга-

¹⁾ За редагування й коректування, напр., „Зорі“ Франко р. 1883—84 діставав... 20 гульденів на місяць; за щоденну працю в „Ділі“ плачено більше, по 40—45 гульд. Згодом, р. 1885, за ту ж працю „Зоря“ платила йому 25 гульд. на місяць. Див. „Л.-Н. Вістник“, 1905, III, 171; „Записки Наук. Т. ім. Ш.“, т. I, стор. 51, 56.

²⁾ Франко—Добрий заробок і ин. оповідання, стор. IX—X.

даних подіях він був хиба Богові духа винний: його прогнано з „Діла“ та з „Зорі“ і вдруге остракизовано безапеляційним судом громадянства¹⁾. Правда, не на довго, бо вже в-осени р. 1885 знов бачимо Франка за редагуванням „Зорі“, що тим часом перейшла на власність до Товариства ім. Шевченка; знов почалося підлягання „своїй“ цензурі та всякі дрібні прикrostи й причепки. Тим-то працюючи у виданнях старшої генерації галицького громадянства, Франко не перестає мріяти про власний орган, бо становище найманого редактора, з його залежністю в кожній дрібниці од людей з іншими поглядами, часто від примх їхніх та смаку, занадто вже давалось у знаки. Щоб знайти коштів та співробітників для задуманого журналу („Прапор“, згодом „Поступ“²⁾), Франко р. 1885 вперше завітав на Україну, до Київa.

Але мрії про безпосередню розмову з читачами, без цензури й дріб'язкових причіпок офіційних редакторів „Зорі“, й цим разом не справ-

1) „В ім'я спільної праці на рідній ниві,—писало з цього приводу „Діло“ в статті „В мутній воді“ 8 грудня 1884 р.,—для добра рідного народу кожда суспільність толерує всякі личні пересвідчення, доки єсть бодай вид, що дотичним лицям іде о якусь добросвітну працю, а не о фанатичні, згубні для загального діла демонстрації (!). В противнім случаю суспільність зуміє положити кінець всім таким починанням, знаходить слова до належитого їх нап'ятування і потрафить виеліменувати таких людей з свого товариства“. М. Драгоманов—Переписка, т. I, стор. 44. Інкриміновані статті з „Kurjer'a Lwowsk'ого“ передруковано в брошурі: М. Павлик—Москвофільство та українофільство серед австро-руського народу. Львів, 1906. На стор 48—52 цієї брошури розказано про похорон Нарольського. Деякі поправки до оповідання Павлика зробив Франко в своїй статті „Михайло Павлик“,—„Л.-Н. Вістник“, 1905 р. III, стор. 171—173.

2) „Записки Н. Т. ім. Шевченка, т. I, стор. 54—56.

дилися; більше навіть—в-осени р. 1886 Франко мусів і „Зорю“ покинути, бо не вгодив на власників журналу, надрукувавши одну поезію Руданського та рецензію Вільхівського (Грінченка), що здались на занадто соромливий, пуританський смак галицького громадянства „образливими для моральности“ (!)... І Франка, що вже тоді достає вершечка своєї творчости, без жалю викинуто за облавок рідної журналістики,—цим разом на довгий уже час. Це був талант кожному видний, письменник з ім'ям, з репутацією доброго робітника літературного—то правда; але на віщо таланти здались тому громадянству, що найбільшу увагу звертало на додержування традиційних „святощів“ і нікому не прощало скептицизму що-до них? Справжньому талантові не було навіть до чого прикласти своєї сили та бажання працювати на цій мілізні формалістичного націоналізму, він тут був зайвий, бо тільки каламутив спокій не завжди добродушних „патріотів“ своїм нахилом до боротьби, не давав їм своєю неспокійною, допитливою вдачею тішитися з вигаданої ідилії всенароднього щастя,—отже геть його!.. Стара це й вічно свіжа історія серед кожного невиробленого громадянства, що живе ще гуртковим, а не справжнім громадським життям...

Не міг Франко пустити коріння на мілкому ґрунті тодішнього українського життя в Галичині, і опинившись з родиною (р. 1886 він оженився з українкою з Києва) серед великого скруту матеріального, мусів де инде шукати—не ґрунту для праці на користь рідного народу, а хоч шматка хліба. Р. 1887 він вступає до редакції часопису

„Kurjer Lwowski“, де, його власним словом кажучи, „й вибув десятилітню панщину“ ¹⁾). Чоловік безупинно кидається на всі боки в лещатах тяжких обставин, шукає доброго ґрунту для необмеженої роботи на свій народ і знаходить кінець-кінцем тиху, як що так можна сказати, пристань—у редакції польського часопису... Чи ж не трагедія це, що дуже багато коштувала і самому письменникові, й українському письменству? Вона, з одного боку, дуже шкодливо одбилася на розвитку художнього таланта у Франка, бо зневолила його, саме під час найвищого розцвіту його кебеті, впрягтися в ярмо дрібної, щоденної праці газетярської, а з другого—на той же час мало не зовсім позбавила українське письменство енергичного й талановитого пера. Прикований злиднями й нетерпимістю земляків до щоденного польського видання, Франко на якийсь час повертається на ремісника од письменства; працюючи багато за-для заробітку в польських виданнях, він тепер усе менше й менше має змоги писати рідною мовою. Сторінки згаданого вже „Списа творів“ Франка на протязі часу 1887—1897 р.р., надто в першій половині цього десятиліття, аж рябіють од польських заголовків, і тільки де-не-де між їми сиротою проскочить-промайне одна друга праця, рідною мовою писана. Правда, і чужою мовою наш письменник служить своїй ж таки батьківщині, бо оглядові її духової й матеріальної культури присвячує переважно свої талановито написані статті в польських виданнях; але не та це робота, що тягла його, і справді рідному письмен-

¹⁾ Ibid., 56

менству він може тепер віддавати тільки дуже скупі години відпочинку,—на дозвіллі, гулящим, мовляв, часом обернутися до його.

До такого „гулящого“ часу, що збагатив українське письменство на кілька коштовних творів, належить між иншим одна пригода, яка тоді спіткала нашого письменника, розгортаючи цікаву сторінку не тільки в особистому його житті, але і в історії громадських стосунків на закордонній Україні. Влітку р. 1889 Франка втретє арештовано разом з кількома знайомими з російської України, „але за що, який факт мені закинено, цього я не міг дізнатися і досі не знаю“¹⁾),—пише він в автобіографії, хоча не знаючи й відсидів усе-таки в тюрмі щось місяців зо три. У львівському сеймі польо-русини внесли були навіть інтерпеляцію, щоб вияснити це темне діло, та дарма,—нічого не моглося²⁾). Оцих „гулящих“ десять тижнів і присвятив Франко цілком українському письменству: в тюрмі написав він прегарне оповідання „До світла“, низку коштовних поем із життя арештантів-євреїв („Сурка“, „У цадика“, „З любови“, „По людському“) та цикл „Тюремні сонети“—щось на зразок ніби тюремного щоденника, що охопив усіма сторонами життя за ґратами з його занадто спрощеним юридичним кодексом, який існує „лиш в устній і п'ястучній передачі“³⁾). Реальні подробиці тюремного життя сплетено тут з навіяними тюрмою міркуваннями про межилюдські стосунки,

1) Франко—В поті чола, XVI.

2) „Л.-Н. Вістник“, 1901, VIII, 64.

3) Франко—З вершин і низин, стор. 169; у цій ж таки збірці читач знайде й згадані поеми.

споминами про великих мучеників людскости та власними авторовими рефлексами.

В діяльності Франка, як українського письменника десятиліття „панщина“ в польській газеті—то час великою мірою, як сказано вже, пропавший, і це тим прикріше, що саме на той час талант нашого письменника зміцнів, виріс і розгорнувся усіма сторонами—на те лишень, щоб витрачатись на роботу чисто ремісницьку, роботу біжучого, мовляв, дня, що гине разом з перечитаним на-швидко й зараз же забутим і знищеним аркушем газетним. Правда, з 1889 р. почавши, Франко містить свої праці по-українському в популярному часопису „Батьківщина“, пробує знов—і знов нещасливо—зійтись на нейтральному ґрунті з народовцями (в поновленій „Правді“ р. 1889) і т. и., але все це було тільки спорадично. Аж з року вже 1890, коли повстала в Галичині так звана „нова ера“¹⁾ й коли на боротьбу з нею засновано ради-

¹⁾ „Новою ерою“ або „угодою“ зветься порозуміння однієї частини галицької інтелігенції, а саме народовців, з заступниками польської шляхетсько-магнатської партії. За деякі пільги в сфері національно-культурних домагань народовці зреклись усякої опозиції й віддавали, таким способом, Галичину на безборонне хазяйнування польській шляхті. Проти такої „угоди“ й виступила тоді радикальна партія, з Франком та Павликом на чолі й за допомогою Драгоманова. Радикали стояли в непримиренній опозиції до уряду, виставивши на своєму прапорі домагання економічні, соціальні та демократично-національні: податок з прибутку, запомога безземельному селянству державним коштом, незамайність селянських наділів, зменшення податків і оплатків, а для цього в першу чергу зменшення війська, реформа виборчої системи на підставі вселюдного рівного, безпосереднього й таємного права виборчого, шкільна реформа з обов'язковою й безплатною наукою,— в східній Галичині конче українською мовою, воля слова, друку, сходок, спілок і товариств, однакова для всіх відповідальність перед законом і т. и.

кальний часопис „Народ“, ім'я Франка все частіше починає з'являтися в українському письменстві.

Початок 90-х років—це взагалі час дуже одмінний у громадському житті Галичини: час організування української демократії. Принявши назву „українсько-руської радикальної партії“, вперше вона виступає як партія політична, що зібрала до гурту роскиданих доти прихильників політичної волі та соціально-економічного добробуту. З того часу українська політика в Галичині виходить на новий шлях, пориваючи під впливом радикальної тактики і критики з тією закутною політикою, що була сущим лихом для української людности. Не місце тут докладно зупинятись на програмі й діяльності молодшої партії, що потроху європеїзувала все галицьке життя й навіть супротивників повернула на іншу путь¹⁾. Скажу тільки що засновано її, щоб „нести в народні маси свідомість економічних, політичних і національних інтересів і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх“²⁾,—через те партія, натурально, за підвалину до своєї роботи взяла того, „хто нас усіх своєю кєрвавицею згодував—народ, простих робітних людей“³⁾. „В справах культурних,—читаємо в програмі партії,—партія радикальна стоїть

1) Див. статті: Драгоманова—Новыя движенія среди русскихъ галичанъ і Всеобщее голосованіе и русины въ Австріи въ „Политическихъ сочиненіяхъ“, т. I. Москва, 1908; Л. Василевскаго—Новыя теченія среди галицкихъ русинъ,—„Русское Богатство“, 1893, кн. VII; Франка—З останніх десятиліть XIX в.,—„Л.-Н. Вістник“, 1901, кн. VII—IX. Програмові статті й заяви знайдемо в органах радикальної партії: „Народ“, „Хлібороб“, „Жите і Слово“ та в брошурах „Радикальна тактика“, то-що.

2) Франко—З останніх десятиліть XIX в. „Л.-Н. Вістник“, 1901, VІІІ, 65.

3) „Народ“, 1890, ч. I.

на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагається, щоби всі здобутки культури й науки стали власністю всього народу“ ¹⁾). „Нині ми розуміємо,—пише Франко трохи згодом,—що перша і головна основа розвою народнього—освідомлювання і розбуджування мас, праця над їх просвічуванням в кождім напрямі, отже не тільки господарським і історично-національним, але поперед усього політичним та суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути)—ось що головна мета, яку поклала собі українсько-руська радикальна партія і до якої по змозі своїх сил іде всіма можливими шляхами“ ²⁾). Вже з цих кількох цитат добре видно загальний напрям і завдання радикальної партії. Для одсталого тоді Галичини з її особистими впливами та комбінаціями в сфері політичного життя широка, глибоко-принципальна й щиро-демократична програма радикальної партії була справжнім новим словом, до якого почали горнутися й народні маси, чуючи тут дійсне заступництво своїх інтересів. Це була перша в Галичині політична партія в європейському розумінні, що стояла на принципіальній основі і, не граючи у „високу політику“, пробувала спертися просто на широкі народні маси, виховуючи їх на свідому політичну силу. Не треба, думаю, й згадувати, що це виховання, як і вся взагалі діяльність цієї щиро-демократичної, „хлопської“, партії провадилась на основах широко трактованого націо-

¹⁾ Ibid., стор. 301.

²⁾ Франко—З кінцем року. „Жите і Слово“ 1896, т. V, стор. 403.

нального принципу, що виключали всяку нетерпимість і шовінізм, а також дріб'язкові змагання на тему української „відрубності“, зате ж і непохитні були на пункті насущних інтересів національних народу. Взагалі кажучи, українські національні домагання здавались радикалам аксіомою державного життя, яка не потребує доказів, виникаючи просто з самого факту існування української нації,— тому то розмови й змагання на ці теми радикали вважали за цілком зайві.

З-під пера Франкового під час народження радикальної партії й розцвіту її діяльності багато вийшло блискучих публіцистичних праць, програмових статтів, ущіплених та гострих памфлетів, у яких він без жалю виводив прилюдно й бичував „неполітичну політику“ своїх супротивників, їхній хисткий опортунізм, тісний світогляд, недостачу політичного такту й ясного розуміння справжніх інтересів народніх. Талановите слово Франкове голосно лунало по Галичині, прориваючись крізь кордони й на Україну, і часто позначалось кривавим шрамом на обличчях у супротивників. Може бути, що в полемичному запалі з пера його не одне занадто прикре слово зірвалось; може не кожного разу держався він на високості справедливої безсторонності; може ворогам його ідей доставалось иноді більше, ніж вони були варті,—та не треба й того забувати, що й супротивники що до прикростей позаду не лишались. Тільки що, не маючи того публіцистичного й полемичного хисту, яким Франко орудував, вони надолужували особистими напа-

дами або просто лайкою, на зразок епітета „стеклий (скажений) вовк“, та наївними інсинуаціями ¹⁾).

Під час такої кипучої діяльності та обов'язкової, за-для хліба шматка, роботи по польських часописах — бо по українських за працю не плачено, — Франко знову береться до наукових студій. Він слухає вдруге університетської науки, довершує свою історично-літературну освіту в віденському університеті під рукою проф. Ягича й готується до професури — на кафедру українського письменства в львівському університеті. З наукових праць його з того часу згадаю літературно-історичну монографію „Іван Вишенський і його твори“ (Львів, 1895), за якою йде докторська дисертація „Варлаам і Йосаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія“ („Записки Н. Т. ім. Шевченка“ 1895—1897 р. і окреме) й опріч того нечисленна сила більших і менших наукових праць, заміток, рецензій та матеріалів у „Житі і Слові“, „Записках Н. Т. ім. Шевченка“, „Л.-Н. Вістнику“ й інших виданнях; ледве, чи яка, напр., книжка „Записок“ виходила за останні 15 років без тієї або іншої праці Франка. Р. 1895 після блискуче прочитаного у львівськiм університеті вступного викладу на тему — „Найми́чка“ Тараса Шевченка“, професорська колегія обирає його за доцента на кафедру українського письменства, що спорожніла по смерті Ом. Огоновського. Але тут сталася не-

¹⁾ Напр., вороги пустили були якось поголоску, що Франко — єврей, та тільки вихрестивсь, щоб оженитися з християнкою (див.: Франко - Радикальна тактика, ч. I, Львів, 1898, стор. 10—11. Порівн. ще статтю — „Як я став казенним радикалом“, у „Житі і Слові“, 1896 р., т. V, стор. 473—500).

сподівана претичина: галицький намістник, відомий гр. Бадені, не схотів пустити на професуру чоловіка, що аж тричі сидів у тюрмі¹⁾. Найгірше в цій прикрій історії було те, що вчинок гр. Бадені похваляли деякі люди і з українців,—цих теж муляла перспектива бачити на професорській кафедрі чоловіка, що „w podartym surducie chodzi“²⁾. До такого лиха, правда, не дійшло, і надія, що блиснула була на хвилину перед нашим письменником—вирватись з ярма „панщизняної“ роботи й по своїй волі вийти з редакції польського часопису—цим разом не справдилась. Правда, незабаром Франко муситиме це зробити, та вже по неволі...

V.

Маю спинитися ще на двох епізодах із життя Франкового,—епізодах дуже характерних і для нашого письменника, і для тих людей, серед яких довелось йому жити. Тим більше на них треба спинитися, що обидва вони на літературному, мовляв би, ґрунті виникли й одбилися на дальшій літературній долі Франка, не кажучи вже про особисте його життя.

Року 1897 вийшла у Львові невеличка книжечка, про яку вже не раз я згадував—„*Obrazki galicyjskie przez Iwana Franke*“ з дуже цікавою передмовою автора „*Niesco o sobie samym*“. Серед українського громадянства в Галичині за цю передмову зірвав-

¹⁾ Крымскій А.—Франко Иванъ, „Энциклопед. словарь“ Брокгауза і Ефрона, півтом 71, стор. 475. Про митарства свої за кафедрою розказав Франко докладно в споминах: „Історія моєї габілітації“,—„Діло“, 1912 р., ч.ч. 251 і 252.

²⁾ Franko—*Obrazki galicyjskie*, IV.

ся правдивий вихор обурення проти автора, що одверто тут кинув: „nie kocham Rusinów“ і „nawet Rusi naszej nie kocham“, а як що, мовляв, працював і працюю на неї, то до цього тягне мене саме лиш „rozcucie psiego obowiązku“¹⁾. „Бувши сином українського мужика,—так мотивує Франко свій виклик землякам,—вигодований на чорному хлібі мужицькому й на праці порепаних рук мужицьких, повинен я власною працею цілого життя свого відробити ті шаги, що їх мужицька рука витратила, щоб я міг вибратись на високости, де світло ясніє, де волі чутно дух і де вселюдські ідеали зоріють. Український патріотизм мій—то не сантимент, не пиха національна, але важке ярмо, що поклала доля мені на плечі. Під його вагою можу хилитися, можу клясти долю за те, що ярмо те на мої плечі поклала, але скинути його й іншої батьківщини шукати—я не можу, бо зробився б падлюкою перед власним сумлінням моїм. І коли що скидає хоч трохи ваги з того ярма, то це образ того українського народу: зазнаючи самого гніту, темноти й деморалізації на протязі довгих віків, та й тепер убогий кволий і безпорадний—він починає проте помалу прокидатися, все більшу виявляти жадобу до світла правди й справедливости і шукати шляхів до них. Певна річ, на користь такого народу варто працювати й ніяка щира праця на його марно не розвіється“²⁾. Перечитуючи ці думи гіркі, та й усю передмову, ми не можемо тепер утямки взяти, що власне в них викликало таке обурення проти авто-

1) Franko—Obrazki galicyjskie, IV—V.

2) Ibid., V—VI.

ра й де ґрунт на обвинувачення за зраду рідного народу й „запроданство ляхам“, що з усіх боків сипнули на Франка, як із чарівної торби. Адже ж тут, хіба тільки конкретніше і, скажу так, в особистій формі, дано той самий образ невольника за-для поступу, що сам, власною рукою, закував себе на роботу для його,—образ, який стояв перед Франком ще на світанку його літературної діяльності й який він ще тоді, р. 1878-го, показав у чудовій, сильній та глибокій поезії „Камінярі“. Та, з другого боку, чи ж можна було справді про якесь там „запроданство“ говорити, коли автор у тій ж таки передмові, кількома рядками нижче тільки, встиг чимало крепких компліментів наговорити на адресу й пануючої польської партії? „Я не люблю,—каже таки зараз же він, — тих через міру загарливих патріотів, у яких з язика Польща не сходить, зате в серці панує холод до бідування польського мужика чи робітника“ ¹⁾), — тобто до „патентованих“ патріотів польських ту саму прикладає він мірку, якою міряє й патріотизм свій власний та земляків своїх. Не можна не розуміти ясно, що значить інкримінована передмова, як не можна й не поділяти того погляду на „патентованих“ патріотів — усе одно: чи українських, чи польських, чи яких інших,—що висловив тут Франко. Іншим разом він ще конкретніше й виразніше був вимовився: „посол Вельовеїський прилюдно заявляє, що любить Русинів. Ну, кого такі пани люблять, того я з спокійним сумлінням можу не любити“ ²⁾),

¹⁾ Ibid., VI.

²⁾ Франко—Де-кілька афоризмів у альбом „Ділу“ „Жите і Слово“, 1897, т. VI, стор. 264.

себто — скоро галицько-українська інтелігенція (а про неї тільки й була в тих словах мова) йде плече в плече з польською шляхтою справжнім інтересам народнім на шкоду, скоро польські гнобителі трудящих людей простягають до неї товариські обійми, то, певна річ, з погляду тих інтересів не варта вона симпатій. Коли облишити гострий трохи тон передмови та вузьке розуміння патріотизму серед галицького громадянства, то найбільшою мабуть причиною гніву та обурення проти Франка од „патентованих патріотів“ було те, що єретичні думки він висловив польською мовою. Через напружені в Галичині стосунки українців і поляків це й видалось верхом нетактовности з політичного та національного погляду й дало причину накинути Франкові провини, яких на ділі й позначки не було. Адже ж обивательська філософія давно вже висловила свій погляд на такі справи відомими примовками: „погана то птиця, що своє гніздо каляє“ та „аби лихо — тихо“. Всяка критика чогось свого здається на обивательський аршин злочинним „калянням“ а критик — поганою птицею, злочинцем проти недоторканих рідних пенатів. А за злочинство мусить кара бути...

Наслідком цього епізоду була ціла низка поезій Франка, що в сильній та енергичній формі дають відповідь на напасти й обвинувачення за брак патріотизму, а разом вияснюють і власний погляд автора на роботу свою для рідного краю. Свідомий того, що його таки правда, він в уста Україні вкладає такі повні свідомости своєї ваги й ціни слова:

Що підняли на тебе галас:
„Не любить Русі він ні раз“—

Наплюй! Я, синку, ліпше знаю
Всю ту патріотичну зграю
Й ціну її любовних фраз ¹⁾.

Гірко почуває поет оті несправедливі напасти й обвинувачення і це виливається у його в благованні у неба для рідного краю—

Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпшії сини;
Щоб сіячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх;
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючеє насіння
Ще при житті обкидувано їх ²⁾.

Але безперечно найдужчу відповідь своїм нападникам дає Франко в поезії: „Ти, брате, любиш Русь“. Я подаю тут її цілком, зважаючи на дуже цікаві контрасти, що кладе автор між справжнім патріотизмом діла у працівника народнього і тим патріотизмом голосних слів та порожніх розмов, якими так люблять себе тішити всякі „патентовані“ патріоти. Ось ця поезія.

Ти, брате, любиш Русь,—
Я ж не люблю, сарака ³⁾!
Ти, брате, патріот,
А я собі—собака.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,—
Я ж гавкаю раз-в-раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво,—
Я ж не люблю її, як жнець
Не любить спеки в жниво.

¹⁾ Франко—Мій ізмарагд. Львів, 1898, стор. 5.

²⁾ Ibid., 7. ³⁾ Сарака—бідолаха.

Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана,—
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.

Бо твій патріотизм—
Празнична одежина,
А мій—то труд важкий
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьмання, панування,—
Мене ж болить її
Відвічне страждання.

Ти любиш Русь—за те
Тобі і честь і шана;
У мене ж тая Русь—
Кривава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,—
Я ж не люблю її
З надмірної любови. ¹⁾

„Я ж не люблю її з надмірної любови“—здається, не можна дужче висловити, глибше й краще змалювати ту активну й невсипущу любов до рідного краю, що вогнем невситимим палить серця тим, хто носить її в собі, що каже їм усі сили свої віддавати на користь, хоч часто й непоказну працю, не галасуючи про те, не вихвиляюся, голосних фраз не вживаючи... Поет наш мав право сказати про себе ці слова, повні глибокого внутрішнього змісту й надзвичайної краси та вимовності: те право дала йому вся його попередня діяльність. Палюча любов-зненависть, що приневолює письменника боліти й мучитись нещастями та

¹⁾ Франко—Мій ізмарагд, стор. 8—9.

лихом рідного краю й разом без жалю картати його за хиби—така любов безмірно більшого варта, ніж та показна, про яку кричать усякі тобі „патріоти свого отечества“. Образ письменника-борця й невтомного працівника ще величнішим зробивсь од того шаленого крику: „не любить Русі він ні раз“, ще виразніше виступають його діла на тлі тих голосних фраз, що ними сплямити хотіли його вороги та нападники. Такого крику справжні заслуги не бояться, бо вони завжди зверху будуть. Та цим разом і сама дійсність незабаром це показала, як і те, скільки було правди в отих криках про зраду й запродаństwo ляхам, якими цькували Франка „патентовані“ патріоти. Сталося з якоїсь дивної іронії долі так, що того ж таки року 1897 судилося Франкові прогнівити й другу частину галицького громадянства—ту саму, до якої ніби-то, мовляли патріоти-русини, він залицявся своєю передмовою до „Obrazków galicyjskich“.

В числі 136-му віденського часопису „Die Zeit“ надрукував наш необачний письменник ювілейну статтю про Міцкевича „Ein Dichter des Verrathes“, яка знову ж вихор обурення викликала—цим разом серед польської вже преси та громадянства. Перед автором, що зважився „смѣть свое сужденіе имѣть“, ту ж мить позачинялись двері тих польських редакцій, в яких він був бажаним і постійним співробітником; польські газети цілими потоками виливали на його грубу лайку та величали прізвищами, з яких „падлюка“ або „скажена собака“ належать ще до найкоректніших; по улицах Львова пишалися плакати з промовистими написами:

„Precz z Frankiem“, то-що; йому не подавали руки, з ним не здоровкалися, стріваючись, знайомі. Одно слово, польське громадянство, беручи загалом, ні трохи не виявило більшої дозрілості за того директора гімназії, що добре таки нагримав був на Франка, тоді ще малого гімназиста, за єретичні думки про Міцкевича в шкільній праці ¹⁾). А тим часом ця оригінальна, спокійно написана й цілим арсеналом доказів обставлена стаття зовсім не за-слуговувала на те грубе трактування і непристойну лайку, якими привітала її галицька польська преса ²⁾). Сам Франко згадує в своїй статті, що подібну до його погляду думку на Міцкевича кинув уже був між иншим Брандес, і коли поляки,—каже він далі,—„не протестували й не тягли Брандеса до ганебного стовпа, як злочинця, що вчинив наругу над їхніми народніми святощами, то й я наслідуюсь висловити на цьому місці кілька єретичних думок про „найбільшого поета польського“—думок, що зародилися в моїй голові ще з гімназіяльних часів“ ³⁾). Та автор того не взяв на увагу, що коли Брандесові байдужісененько було до польських шовіністів, які однаково дістати його не могли—то він сам жив у Галичині, де йому як не сим, то тим, а таки добре можна було дозолити. Так воно й

¹⁾ Д-ръ Иванъ Франко—Поэтъ измѣны (Ein Dichter des Verrathes) Переводъ съ польскаго изданія, дополненнаго предисловіємъ „польскаго патріота“. Варшава, 1897, стор. 12.

²⁾ Та й не тільки польська і не в самій Галичині, бо навіть найкоректніший „Вѣстникъ Европы“ втратив рівновагу й докірливо занотував погляд Франка на геніяльного польського письменника, як „вражду къ полякамъ“, виявлену „въ пылу (?) боротьбы“.—Див. „Изъ общественной хроники“, в „Вѣстникѣ Европы“, р. 1897. кн. VII, стор. 430.

³⁾ Франко—Поэтъ измѣны, стор. 11.

сталося. З провідною думкою¹⁾ тієї статті, що такого галасу наробила, ніхто й не брався боротись на літературному ґрунті й літературними засобами; зате зважливого автора досить покарано іншими, куди дошкульнішими, заходами. Позбавлений певного заробітку, опинившись скрізь під остракизмом, Франко сяк-так перебивався якийсь час випадковими заробітками в німецьких, чеських та російських виданнях, але цього було занадто мало й перед визначним письменником, як і колись на початку його літературної кар'єри, знов стала у всій наготі своїй грізна перспектива голодної смерті. Жити йому довелося в якійсь темній хаті, так що мало очей не позбувся, і взагалі бідував дуже²⁾, хоч і не кидав літературної праці й не пішов з поклоном у ворожий табір.

На щастя, замість „Зорі“ та „Житя і Слова“ саме тоді засновано у Львові „Л.-Н. Вістник“, і Франка запрошено до нового журналу на редактора; становище української преси тоді пішло вже на краще й редакторська та і взагалі літературна робота забезпечила йому певний, хоч і невеличкий, заробіток. При найближчій участі Франка „Л.-Н.

1) „Измѣна, въ самыхъ разнообразныхъ видахъ, является главнымъ мотивомъ почти во всѣхъ его (Мицкевича) стихотвореніяхъ, но... она—и это характернѣе всего—изображена не какъ низкій порокъ, не какъ отрицаніе этического чувства, но очень часто представляется чѣмъ-то геройскимъ, нерѣдко даже чѣмъ-то идеальнымъ, происходящимъ отъ возвышеннаго патріотизма. Печальны, должно быть, были тѣ времена, когда гениальный поэтъ рѣшилъ ступить на столь ложный путь, и печальная участь предстоитъ народу, который, безъ всякой оговорки, считаетъ такого поэта величайшимъ національнымъ героемъ и пророкомъ и вскармливаетъ молодія поколѣнія ядовитыми произведеніями его духа“. Ibid., 25.

2) Крымскій А.—Франко Ив. „Энциклопедическій словарь“ Брокгауза й Ефрона, півтом 71, стр. 475.

Вістник“ виходив, аж поки перенесено його до Київа (1907 р.), і праці Франкові були за весь цей час окрасою журналу. Пригода, що самому письменникові багато горя та біди коштувала, вийшла проте на добре українському письменству, бо визволила од „панщини“ по чужих виданнях одного з найвизначніших письменників наших і вернула його цілком до праці на рідному полі. Тут він загарливо працює й досі, не вважаючи на тяжку слабкість, що спіткала його кілька років тому.

Року 1898 святковано у Львові ювілей 25-літньої літературної й громадської діяльності Франка ¹⁾, і заслужений письменник—вперше може за чверть віку тяжкої праці—міг дізнати морального задоволення і втіхи, на власні побачивши очі, що круг його та його ідей згуртувались поступові елементи з усіх країв України, що молодь, у якої в руках спочиває майбутня доля рідного краю, виховується на його творах, глибоко до серця приймає думки, які він висловив, переймається їми й кладе їх за підвалину до своєї праці. Не самотою стояв він тоді вже й серед діячів на полі рідного письменства, бо товариші в праці і з свого боку склали „Привіт Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності“ (Львів, 1898). Сотні теплих, дружніх привітаннів, що ними засипано ювілята, наочно показали, що життя його пішло зовсім не на ту „*świerzbączkę do pisania*“, якою він сам себе характеризує ²⁾, а дало рясні наслідки, вже й ворогам та напастникам видні. І новий ювілей 40-

¹⁾ О. М.—Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка. „Л.-Н. Вістник“, 1898. XI.

²⁾ Franko—*Obrazki galicyjskie*, стор. II.

літньої його діяльності, перед яким оце стоїмо, нові дає докази тієї пошани, що почуває тепер до Франка все українське громадянство за його працю велику за-для рідного письменства, науки та громадського розвитку. Життя непохитного й сміливого борця за вселюдські ідеали, за прищеплення їх на рідному ґрунті, життя невтомного працівника на добро ближнього—раз-у-раз велику має в собі цікавість. Та ще більшої ваги набирає таке життя, коли й усенька літературна діяльність такого працівника буває тільки конкретизуванням тієї ж таки боротьби, здійсненням тих же високих ідеалів. А з цього погляду не часто можна стрінути таке гармонійне поєднання життя і творів, як у нашого письменника: життя його і твори зливаються в один моноліт, у грандіозний цілістю своєю образ, у величню картину—невтомної боротьби та невсипущої праці за-для добра рідного народу й усієї людскости. До цієї картини, що розгортається в творах Івана Франка, й маємо тепер обернутись.

VI.

Що в моїй пісні біль і жаль і туга—
Це лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута друга:
Надія, воля, радісне чуття...

—
. Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода;
Я є мужик, пролог—не епілог.

Ів. Франко.

Гарна єсть у росіян приказка: „скажи мнѣ —
сь кѣмъ ты знакомъ, и я скажу—кто ты таковъ“. Іншими словами кажучи, ні на чому не виявляється, може, так виразно особистість людини, її сим-

патії та антипатії та й уся взагалі вдача, як на добіранні собі людей до вподоби, до товаришування й приятелювання. *Similis simili gaudet*,—кожен собі приятелів та знайомих до душі добірає і, певна річ, цим самим виявляє й свою власну душу, тобто свої вподобання, свій смак, своє внутрішнє я. От через це й можна сказати: які знайомости, така й людина, з ким знаєшся, такий і сам єси,—отже добірання знайомих стає за одну з найхарактерніших прикмет людини, за виявок її особистости: по приятелях саму людину пізнаємо.

Той самий спосіб пізнавання, що й звичайних людей, можемо прикласти й до пізнавання письменників, тільки переиначивши трохи згадану приказку. „Знайомі“ у кожного письменника—це насамперед дієві люде в його творах, герої його творчости—і от до письменника ми можемо обернутися з таким словом: „скажи, хто у тебе, в твоїх творах, герої, чією долею ти цікавишся найбільше—і ми скажемо, хто ти сам єси. На підставі того нехибного матеріялу ми зможемо дізнатись, яке у тебе розумове й моральне обличчя, яка вдача—не тільки як людини, але й, головним чином, як письменника та діяча громадського“. Звичайно, що зовсім і не треба вдаватись до письменника з отаким запитанням і вимагати на його відповіді: її, відповідь оту, ми маємо перше, ніж саме питання поставимо, до того ж відповідь документально, мовляв, засвідчену й зафіксовану—в творах письменника. До них і треба обернутись, щоб свою цікавість удовольнити. От з таким питанням спробуємо підійти й до творів Франка, щоб од його самого довідатися, хоча б у загальних рисах, з ким довелося нам спіткатись.

Одну збірку своїх творів охрестив Франко—„В поті чола“. Думаю, що не позверхова краса та принагідність такого заголовку спокусила автора, бо чим-чим, а нахилом до зверхніх оздоб та ефектів він не грішний. Отже в наведеному заголовку виявилось, на мою думку, бажання автора показати внутрішній зміст і суть своїх творів, і—правду треба сказати—ледве чи й можна уявити або вигадати кращу загальну формулу, що в одно злучила б і кількома словами охарактеризувала всі твори нашого письменника, що краще б вимовила про їхню суть, значіння й напрям. „В поті чола“—афоризм цей можна поставити за епіграф до всіх Франкових творів, під таким заголовком сміливо можна б друкувати повну збірку всього, що написав він на своєму віку... Життя „робучого люду“, беручи вираз цей, певна річ, не у вузько-професійному чи класовому розумінні, а в тому широкому, що охоплює всіх, хто власною працею шматок насущного хліба собі заробляє—це життя переважно, коли не цілком, притягає увагу Франка і таке життя письменник малює правдиво, тямуючою рукою справжнього художника. „Робучий люд“—це гурт „знайомих“ у нашого письменника і він глибоко й непомітно вірить,

Що не Баярд, борець непоборимий,

Не Дон-Жуан, жіночих серць побідник

Героєм наших днів, а продуцент, робітник¹⁾.

Таким чином ми знайшли, хто у Франка герої, який у його гурт „знайомих“. Але для нас так само не аби-якої ваги річ—зараз же дізнатись, як

¹⁾ Франко—3 вершин і низин, стор. 226.

письменник ставиться до своїх „знайомих“, як він дивиться на того, мовляв його ж таки словами, „героя наших днів“? І в позитивній, і в негативній формі теж категоричну дав наш письменник відповідь,—таку категоричну, що ніякої непевності вона по собі не лишає. З одного боку—

Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох:
Я твердо вірю в труд його могучий,
В ті милійони невсипущих рук,
І твердо вірю в людський ум робучий
І в ясний день по ночі горя й мук ¹⁾

А з другого—вже з біографії Франкової ми знаємо, що нелюдське знущання вчителя-ката з прототипу нашого письменника, з малого Мирона, стало йому „першим насінням обурення, погорди і вічної вражди против усякого неволення та тиранства“ ²⁾.

Одібравши відповідь і на друге з поставлених питань, лишилось нам ще довідатись—яких способів уживає письменник, малюючи своїх героїв і взагалі зодягаючи думки свої в одержу слова? І на це маємо так само певну відповідь:

... Не час тепер ховати
Поганих струпів. Смілою рукою
Роскрить їх треба, мимо встиду й болю
Всю гниль нещадно з тіла виривати ³⁾.

От тепер, коли хоч у загальних рисах ми дізналися, з кого складається гурт „знайомих“ у нашого письменника, як він ставиться до їх і як ті стосунки виявляє—тепер нам далеко лекше й зруч-

¹⁾ Ibid., стор. 218.

²⁾ Франко—В поті чола, стор. 61.

³⁾ Франко—З вершин... стор. 158.

ніше буде охопити величезне літературне надбання Франкове, до того ж роскидане й розпорошене по всяких давніх виданнях. Користуючися з тих попередніх відомостей наче з провідних ниток, лекше нам і розглянутись серед змісту численних творів найвизначнішого нашого письменника за останні часи. До огляду тих творів ми й перейдемо зараз.

У своїй автобіографії Франко згадує між иншим, що колись давно, ще на світанку своєї літературної діяльності, дуже він захопився був думкою—„в цілім циклі новель списати по змозі всі боки життя простого люду й інтелігенції: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. ин“. ¹⁾). Звичайно, що розробити таку широчезну, просто таки колосальну програму, себто охопити в своїх творах життя народне всіма сторонами—на це мало віку людського й над силу це праця одній людині, хоча б який талант великий вона посідала: такої роботи вистарчило б і на ціле покоління визначних людей. Не розробив зазначеної програми на цілу її широчінь та у всенькій цілості й наш автор. Не розробив навіть тією мірою, на яку був цілком здатний, коли вважати на його хист, бо на заваді стали обставини як особистого життя письменника, так і літературно-громадського в Галичині, що ніякій систематичній праці не сприяли, або, швидче, перебивали й гальмували всяку таку працю. Проте багато все-таки дав Франко матеріялу в своїх творах, щоб хоч наблизитись до поставленої собі програми. Більшість його творів справді можна брати за документи, що не одну цікаву рису по-

¹⁾ Франко—В поті чола, стор. XI.

дають із життя українського народу та його сусідів у Галичині. Сюди належать, насамперед, дві повісті й ціла низка оповіданнів та нарисів з побуту робітників та хазяїнів-капіталістів у Бориславі ¹⁾, а також мало не всі оповідання з згаданої вже збірки „В поті чола“.

Сумне та невеселе, просто таки гнітюче вражіння справляють усі ті твори своїми картинами невилазних злиднів, лиха, боротьби за шматок хліба, темноти безпросвітньої, безправности та безпорадности. Ось, напр., не дуже й вишукуючи пильно, маємо опис галицького села, яким воно стало перед очима у героя з повісти „Перехресні стежки“, адвоката Рафаловича.

Перед його очима потяглися села, бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обломаними садками, болотяними вигонами, обскубаними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами. Здавен-давна він привик, що його серце стискається при в'їзді в руське село, навіть у пору, коли воно пишається у веснянім цвіті вишневих та яблуневих садків, або лежить тихо вигріваючись у літньому сонці. Так немов якась важка мелянхолія сидить при воротах кожного села сірою жебрачкою й незримо чіпляється за його полу. А тепер, у осінній сльотавий вечір, ся мелянхолія ще важче налягає на його душу. Пусто і глухо по селах... Ось посеред села мурована коршма з широкою заїз-

¹⁾ Борислав—колись село невелике, а тепер промисловий центр у підгірській частині Галичини (повіту Дрогобицького), славний з своїх нафтових джерел та копалень земного воску (озокерита). По околицях його тисячі шахт розкидано, по яких працює звичайно тисяч з десять робітників—„ріпників“, од слова „ропа“, тобто нечищена нафта (її звуть ще й „кипячкою“); шахта—по-бориславському „яма“ звється. Про Борислав та його промислове значіння див. І в. Франко.—Де-що про Борислав, „Світ“, 1882, ч. 4 й 5 та С. Пятка—Продукція нафти в Бориславі, „Л.-Н. Вістник“, 1903, V, 100—113.

довою брамою, отвореною наростіж, мов темна, вічно голодна пащека, готова проковтнути всі здобутки важкої цілорічної праці.. А ось і двір на горбі, окружений вінком високих ясенів, що ледве мріють огорнені мрякою, мов велетні в сірих широких плащах. Але двір біліється крізь мряку, мов білі зуби якогось величезного звіря, все готові гризти, калічити й смоктати кров. А он, під брамою, купка селян—ще обпалених сонцем від літа, але вже скулених, обдертих, присілих порохом, виголоднілих. Стоять з шапками в руках—видно, ждуть пана „жонци“, чи прийме завтра на роботу до молочення або до гуральні—хоч по п'ятнадцять крейцарів денно. Коли Євгеній переїздив по-при них, вони всі мов на команду низенько поклонилися йому, хоч певне ніхто з них не знав його. „Пан“—і вони звіку-правіку привикли низько кланятися всякому панові: се одинока „наука“, одинока „цивілізація“, яку передав їм двір ¹⁾).

Чи не правда ж—„веселенькій пейзажикъ“, мовляв улюбленим словом одного з героїв Помяловського, складається з того поєднання вічних злиднів, темноти й рабства одних та пишно-гордого панування других—отих, що „в дворі“?... І такі-от чи „пейзажики“, чи жанрові малюнки здиблеш на кожному ступіні у нашого автора в тих творах, де він села торкається або взагалі селянства. Важка, без перестанку й одпочинку, праця, буквально таки спини не розгинаючи й рук не покладаючи („Лесишина челядь“), холод та голод, аж поки смерть прийде („Цигани“), безпорадність, злидні та дурисвітство („Сам собі винен“), економічно-соціальний гніт („Ліси і пасовиська“), здириство непосильними податками та оплатками й штрафами („Добрий заробок“, „Історія одного кожуха“), по-

¹⁾ „Л.-Н. Вістник“, 1900, VII, 57—58.

хилі, од сажі й диму чорні халупи, драні лахмани замість одежі, вбога, нужденна харч і таке інше й таке інше без кінця і краю—оце вам зверхні ознаки життя людей по тих „благословенних“ селах. З прокльонами на устах тікають звідти люде („До Бразилії“), оплутані страшними, як Франко каже, „червами“, яких на ім'я—„коршма, лихва, податок“¹⁾). Так само мало-небагато тут засобу, щоб задовольнити й потреби духа:

На стіні розвішані довкола
Деревляні давні богомази:
Страшний суд, Варвара і Микола,
Чорні вже від диму, мов від мази.

Тільки й всього християнства в хаті,—
Але є й письменства в ній познаки:
Там під сволоком, завитий в шматі,
Лист небесний, писаний Бог-зна ким,

Йосифинський на́каз панщизняний,
Прадідівський квит на тридцять буків.
Діда скарга за ґрунтець забраний,
Батьків акт ліцитаційний драний²⁾).

Одно слово—„письменство“ все, як бачимо, високо-офіційальної натури, як офіційальне так само там і „християнство“. Що ж дивного, коли народ, що серед таких несказанних злиднів і темноти волоче життя своє, не має сили боротись за своє існування, підпадає скрізь під страшенну експлуатацію всіх, хто близько його стоїть та має досить хваткі руки й поблажливу, схильчиву совість?!.. І Франкові твори дають цілу галерею, в якій по один бік

1) Франко—Із днів журби. У Львові, 1900, стор. 55.

2) Франко—Мій ізмарагд, стор. 119.

стоять експлуатовані, пригноблені й забиті люде, а по другий—хижаки, що завжди мають у життєвій боротьбі перевагу. Надто влучно та вдатно цю боротьбу показують Франкові нариси з життя бориславських робітників,—автор розгорнув тут широку картину того, як стинаються між собою люде за самі матеріяльні інтереси, голі-голісенькі, нічим не прикриті й не прикрашені. Картина ця міститься в двох великих повістях: „Voа constrictor“ і „Борислав сміється“ (останньої, на жаль, не дописано) та в цілій низці оповіданнів і нарисів, як от „Ріпник“, „На роботі“, „Навернений грішник“, „Яць Зелепуга“ („Міліонер“), „Полуйка“, „Вівчар“ та інші. Беручи всі ці твори гуртом, треба зазначити, що задумано й написано їх ніби частки однієї великої праці, та й справді один вони й образ дають—образ безмежних злиднів та муки—з одного боку, і безмежного ж хижацтва, експлуатації, наживи та колосального наростання багатства—з другого. З формального боку, як бачимо, спосіб писання у нашого автора нагадує спосіб Еміля Золя, що теж був поставив собі за мету в широко відомій серії романів „Ругони-Маккар“ дати образ життя цілої Франції за часів другої імперії, скористувавшись на це „з натуральної й соціальної історії однієї сем“ї“. Ріжниця в тому тільки, що французький романист, серед нормальних працюючи обставин, справді таки сказав усе, що мав і хотів сказати, тим часом як український його товариш, через специфічні обставини нашого життя й літературної продукції, встиг дати тільки деякі частки широко задуманої картини.

VII.

Як складається життя робітників, що стають жертвами громадського антагонизму й економічної боротьби—бачимо це в одному з найперших нарисів Франкових—„На роботі“ („Другъ“, 1877), що в пів-фантастичних, у пів-реальних обставинах подає надто показну картину того життя. Один робітник, якому обридло за так-гроші справляти одноманітну роботу коло шахти, зважується нарешті в саму шахту спуститися, покладаючись на більший заробіток. Першим ділом хазяїн-єврей положив йому меншу плату, ніж іншим робітникам, а нові товариші, „ріпники“, вимагають могоричу. Перетерпівши все, що належало новому „ріпникові“, робітник спускається до шахти на таку глибочінь, що йому вдень видно стало зорі на небі. Робота під землею кінчається тим, що робітник мало не загинув од задушливого, повного отрутих випарів повітря, а потім од пережитого зворушення занедужав. Коли він лежить без пам'яті в гарячці, ввижається йому „Задуха“, що приходить до його й показує своє царство—смердючу безодню, звідки „чутно було такий крик, плач і завод, немов там у муках конають тисячі людей“¹⁾. І справді—то було місце, де мучились скалічені, голодні, страшні своїм виглядом робітники, що загинули жертвами індустрії. „Що тут людей у тій пропасті! Що парубків, жінок, дівчат, діток маленьких! Мати божо!.. А кожному приглянься, то аж ляк перейме. Тут лице, страшно змарніле від недуги й голоду; там опухле тіло, мов у топельника; другі знов чорні й страшні, як головні на огнищі... На землі, скільки

¹⁾ „Другъ“, р. 1877, стор. 22.

оком засягнеш — усюди люде лежать, а найбільше парубки — молоді, статні, мов явір розкішні. Лежать за-покотом, густо; коло них оскарби та рискалі. Лиця сині, кулаки сціплені, очі отворені... Далеко-далеко тягнеться проклята штольня. Покалічені страшилища, потоплені, голодом, стужею, огнем, хитрістю і всякими штуками поморені ріпники наповняли її¹⁾. „Задуха“ розгортає перед ріпником усе життя робітника, всю його долю показує і коли він з невимовним жахом запитує — невже ніякого способу нема на те, щоб урятуватись од таких мук, вона відповідає закликом до самодіяльності й свідомости, що покажуть робітникам шляхи, як вирватися з тісних лабетів життя.

Про те, як живеться робітникам на бориславських копальнях, послухаємо старого досвідченого „ріпника“. „Роблять людиська, як ті коні в кираті, довбають святу землю, черпають кипячку, тягають віск. Сказав би хто — дар божий, золото, маєтки! А глядіть-но ви: десь усе те так пропадає, що й сліду нема. Так як би дідько всім тим давився. Чим більше божого дару видобувають із землі, тим більше всі бідніють“²⁾. Одно слово, й тут ми ще і ще раз бачимо стару, мов світ, історію, якої набачились усі такі місцевости з допіру-знайденими природніми скарбами та скаженою боротьбою за те, щоб їх здобути й загарбати. Чи візьмемо „Каліфорнійські оповідання“ Брет-Гарта, чи „Уральські разкази“ Мамина-Сибиряка, чи бориславські нариси нашого автора — „всюди біда однакова“, всюди одна й та

¹⁾ Ibid., 22—23.

²⁾ Франко—Полуйка. Львів, 1899, стор. 3—4.

сама картина. Один день, година одна по таких місцях або колосальним багатством можуть подарувати,—звичайно, не робітників,—або ж до кришки зруйнувати, кинувши на саме дно життя, поміж останніх жебраків. Але риск із перспективою забагатіти світить тільки невеличкій жменьці авантюристів-хазяїнів; для маси ж людности, для робітників, оця хазяйська пропасниця повертається на саме зубожіння та деморалізацію. Сюди, до Борислава,—оповідає далі старий робітник,—„йшли що найліпші парубки, не раз господарські сини, але найчастіше бідарі, наймити, круглі сироти, що вік прожив у наймах, у тяжкій праці, не раз відколи жив, то не мав у своїй кишені ринського ¹⁾ при купі, не знав иншого смаку в роті, крім борщу та росолянки та горілки. А тут нараз—ринський денно! І твоє все, нікому не давай рахунку, ні з ким не ділися, ні на кого не озирайся! Ніхто на тебе не дивиться, ніхто тебе не знає, ніхто тобі в руки не зазирає. Сам собі в компанії таких самих, як ти—роби що хочеш, жий як знаєш! І жили хлопці!.. Крики, співи, п'ятики, бійки, різні збитки й жарти, аби грошам промити очі. Для правдивого ріпника встид було не пропити в неділю всього, що заробив у тижні. Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку між товаришами він був пан. Горівкї, пиво, вино, печені—все йому мусіло бути. „Начхати мені на все! Завтра або позавтра може дідько вхопить мене! Гуляймо, хлопці, поки час, поки наше!“ ²⁾).

¹⁾ Ринський або золотий ринський—гульден, копійок з 80, на російські гроші міряючи.

²⁾ Франко—Полуйка, стор. 4—5.

Та видима річ, що це тільки показний бік робітницького життя, що раз-у-раз таке буває коло важкої й небезпечної роботи, наче б то й з добрим заробітком попервах. На ділі ж той показний бік життя не може таки до решти затуманити й задурити голову робітникові, і ті самі, напр., ріпники дуже добре тямлять, чого справді варт оце на погляд неначе й безжурне, веселе та принадне життя. „Бориславське життя,—міркує собі Іван з оповідання „Ріпник“,— правда, свободне воно, але хиба ж це людське, господарське життя?... Та й яке свободне? Тільки твоєї й свободи, що в неділю та в свято. А в будний день ти робучий віл,—ні, гірше: ти повний невільник жида, властителя ями, або його касиєра. Під землею ти кожної хвили небезпечний свого життя, а поверх землі кожної хвили лайка, поштуркування, понукування. І вічно той сморід, той бруд, та духота, та п'ятика, той одур! Невже таке мало б бути його життя до смерти, до старости?“¹⁾—з невимовним жахом запитує себе на-останці ріпник. Щоб відповідь була вимовніша, заглянемо ще до робітників у хату.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна й душна цюпка наповнена робітницями. Стіни голі, ледве побілені вапном по дошках, на одній наліплено якийсь образок і кавалок зеркала, в однім куті тапчан, збитий з трьох дощок і прикритий сінником та плахтою, а край вікна маленький столичок на високих ногах, бо вікно високо. Ось і все, що можна було добачити в хаті. Ані печі, ані кухонної посуду, ані постелі. На тапчані не було нікого, зате на помості набито, як оселедців у бочці, якихсь людських істот, що голосно важко дихають, але в сутінку, який стоїть у хаті, по-

¹⁾ Ibid., 60—61.

дібні до одної простеленої по долівці верстви брудного шмаття, свиток, хусток та чобіт. Се ночліг робітниць. Баби, дівчата, молодиці, котрих із далеких сторін приганяє сюди недоля, натомивши через день груди й руки при корбі або при вибіранню лепу з киблів та воску з-між глини, тепер лежать покотом на холодній деревляній підлозі, кулак під головою, стулені одна до одної—раз за-для нестачі місця, а по-друге—так буде тепліше. Їх лица пожовкли з нужди, їх руки немов обросли глиною й земним воском, їх одіж—то позшиване лахмання, що ледве-ледве держиться на тілі. Старі, недугами та грижею поорані лица лежать обік молодих, що не стратили слідів красоти, хоча цвіт їх уже зв'ялила передчасно тяжка праця і нужда і роспуста¹⁾).

От серед яких обставин доводиться робітникам жити, не кажучи вже про тяжку, небезпечну, часто нелюдську працю. Коли до цього додамо ще факти дикої самоволі та безмежної експлуатації од хазяїнів, що навіть злочинства не лякаються, аби висотати більш прибутку того з робітника²⁾), а з другого боку, крайню деморалізацію серед самих робітників під впливом непевного заробітку, каторжного життя, темноти й усього загалом побуту їхнього³⁾)—то перед нами стане темна, без усякого просвітку, повна жаху картина, без жадної ясної риси, на якій можна б спинитись оком та відпочити душею. І, що найгірше, такий лад з якоюсь фатальною

¹⁾ Ibid., 34—35.

²⁾ Іван з оповідання „Ріпник“ та ще один робітник з повісти „Boa constrictor“ знайшли смерть на дні шахти, ставши жертвами огидного злочинства; Яць Зелепуга з оповідання під цим самим заголовком загинув у власній хаті, яку підпалив неситий контрагент і т. и.

³⁾ Надто виразну з цього погляду картину дає оповідання „Ріпник“, у якому автор торкнувся родинного життя й стосунків серед бориславських робітників.

неминучістю настає кожного разу, коли віч-на-віч стриваються патріархальні основи життя, що вже своє віджили, з потужним капіталом, який народжується на руїнах цього життя і, немов полоз той, залізними скрутіннями обвиває свою жертву й трощить її в могучих обіймах („*Boa constrictor*“).

Мов Лякоон серед змії,

Так люд увесь в тих путах в'ється ..

Ох, і коли ж той скрут важкий

На тілі велетня порветься? ¹⁾—

тужно запитує поет, зводячи до одного образу результати своїх спостережень та вражіннів од згаданої зустрічі. Глитай („чумазий“) прийшов, напосівсь на людей, що нічого не сподівались і не вміють дати собі ради, і стер їх з одного маху на гамуз. „Життя бистро тече, зміни бистро настають. Треба пильно слідити, куди пруд жене—треба й собі туди пробіратися. А не спостережешся, застоїшся на місці, то того й гляди—перша-ліпша хвиля нагряне, перша-ліпша зміна настане, обалить тебе, зіб'є з ніг і ти погиб. Тепер жити тяжко. Життя—боротьба вічна, безупинна. Ворог з усіх сторін грозить. Не пристережеш з одного боку—з другого нагряне, і ти пропав“ ²⁾). Та хоч і спостережеться чоловік, хоч і зрозуміє навіть, куди бистрі життєва жене його, куди треба „пробіратися“, то й це йому не забезпечить перемоги в життєвій боротьбі. Усіма сторонами на тому шляху стережуть-пильнують його промітніші людці, і вже вони, будьте певні, потраплять, щоб на себе використати кожен ступінь його, кожную помилку на

¹⁾ Франко—З вершин і низин, стор. 45.

²⁾ „Письма Ив. Франка“, ч. II. У Львові, 1877. стор. 81.

свою користь обернути й загарбати собі його надбання. Ось Василь Півторак („Навернений грішник“) надумав був і собі за віком побігти й почав сам на своєму клатті землі „кипячку“ добувати,—і що ж? Одного сина завалило в ямі землю, другого залило нафтою, отим сподіваним джерелом достатку, а сам новатор опинився в цупких лабетах у жида-глита, допивсь до білої гарячки й помірає, лежучи „крижем перед царськими вратами“ в церкві: може хоч „небесного царствія“ пощастить бідоласі зажити, коли вже земного не довелось доскочити. Така ж сама проблематична втіха припадає й на долю згаданого Яця Зелепуги: цей „хлоп-ледащо“, що так само пив, бо „боліла його неправда“, але—не так, як отой легкодухий „навернений грішник“—знайшов у собі досить сили, щоб покинути горілку, коли блиснула йому мета в житті,—чого він досяг? Коли всміхнулось йому „щастя“ й багатство стало перед ним не самою порожньою мрією, а найреальнішою дійсністю—то спершу хитрий Мендель пошив його в дурні, а потім і зовсім загинув Ясь у полум'ї власної хати, яку догадався той самий Мендель підпалити, щоб усі сліди свого злочинства замазати.

Це тільки деталі на змальованій тямуючою рукою талановитого майстра картині, яку уявляє з себе місцевість, охоплена божевільною пропасницею стягання достатків. „Спокійний лад селянського життя замутився. Грукання, стукоти, крики, свари та співи не вгавали як день, так ніч. Поля не зеленілися широкими ланами, як уперед, хвилюючи та шелестячи від теплого вітру. А на місце свіжої пахучої землі повставало що раз більше

горбків сірої илястої глини, мов велечезних картин, під котрими в темній задушній глибині за кварту горілки працювали цілими днями парубки та чоловіки, обмашчені, затапані, утепенені,—працювали гірко, видобуваючи незліченні скарби своїм гнобителям-жидам¹⁾. „Мій Боже, що ту діється, що ту твориться!—аж скрикує Залепуга, дивлючись, як швидко, мов на вогні горять, убожіють селяне й як з тієї „пожежі“ в міру ж швидко виростають нові хазяїни, глитаї.—Правдива кара божа на наше селище! Ну, глядіть, глядіть,—кілько ту тої погані назлазилося, як мурашні!... Всюди коплють, риють, черпають тоту клятту кипячку, щоб їм ще горлом лилася!“²⁾. Все загарбав у свої загребливі лапи капітал у його найгірших, бо хижацьких, формах; перетворив він і сонне село, і його споконвічних мешканців, силоміць усе набивши на свій копил: „всякий рух, який видно було довкола, всякий голос, який мож було вчути все нагадувало радше повільний сонливий рух та туркіт величезної машини, тільки що колеса, зубці, загачки та шриби тої машини — були живі люде з тілом і кров'ю“³⁾.

Суще пекло, позбавлене усяких радощів життя, опріч чисто звірячих утіх—п'яцтва та роспусти! І яким раєм, коли до цього пекла рівняти, здається письменникові навіть злиденне життя селянина, що миється потом—та на власному клаптику землі; якими чистими та принадними ті радощі й поезія селянського побуту, що навіть на малюнках самого

¹⁾ Ibid, 129—130.

²⁾ „Зоря“, р. 1887, стор. 293.

³⁾ „Молот“, 1878 р., стор. 39.

Франка, як ми вже знаємо, має й оборотну сторону, яка зневолює людей тікати не озираючись і від того клептика землі, й від тієї хваленої й уславленої поезії... Франко добре знає цей другий бік медалі, але забувають про його тут сами бідолашні герої Франкові, без краю принижені й ображені тим, що їх зведено на роль сліпого додатка до бездушної машини, і серед бориславського смороду та пекла їм увижаються тільки кращі, принагідніші сторони сільського життя. Кожному ріпникові, який ще не втратив до останньої крихти „образа и подобія“ людини, це життя видається недосяжним ідеалом; тільки в мріях і можна про його гадати, але вже цим самим воно скрашує долю, подаючи хоч бліду, хоч невиразну, хоч яку-небудь надію на якийсь вихід з нестерпучого становища, на якийсь просвіток у злиденній без краю долі. Від самої думки про те, що може вік цілий доведеться поневірятися серед шахтарської погані, Іванові („Ріпник“) „пробігала холодна дрож по-за плечима... Йому пригадалися зелені ниви, цвітісті луки, сиві воли, чисто побілені хатки й розкішні садки його рідного села, почулося блякнення овець, фівкання гусенят, скрип журавля—і він мало не заплакав з наглого зворушення. Невже він міг так легкодушно проміняти такий рай на отсе пекло?“ ¹⁾). Картини минулого, що їхньої принадності й пишноти перш Іван не добачав, пригнічений самими недогодами того життя, тепер воскресають перед ним, як контраст до гіршої ще сьогочасности,—воскресають в усій своїй принадній красі, опоетизовані бажанням вирватися

¹⁾ Франко—Полуйка, стор. 60.

з-під гніту важкої дійсности. І от зародилась у Івана думка—усіх сил напружити, всіх заходів ужити, щоб знов „стати господарем—хоч бідним, хоч останнім, а все-таки своїм господарем, у своїй хаті, на своїй п'яді землі“ ¹⁾. Сама ця думка переродила його морально, витягла з самого дна страшного занепаду, на добре навернувши його стосунки до покинутої колись дівчини; полекшила йому невимовно важку працю та і взагалі скрасила йому злиденне життя, бо показала мету в житті, наповнила його живим змістом, у власних очах ціни йому додала. Тепер, працюючи, „він у думці купався в яснім соняшнім світлі, орав, косив, звозив снопи, молотив на тоці, чув себе господарем. Бориславське життя—це було щось мов темні сіни, з котрих ось-ось вийдеш на широке, ясне подвір'я, де зеленіє пахуча мурава, цвітуть яблінки, фівкають гусенята і блеють ягнята“ ²⁾. А вже надто опанували ці думки Івана, як почались жнива кругом Борислава. „З кождим днем йому робилося тяжче в Бориславі. Земля горіла під ним. Його душило щось, гнало, перло геть із Борислава. Він ні про що не думав, тільки про те, щоб як найшвидче вирватися відтам. Думка, що йому треба ще працювати в ямах до осені або й до зими, щоб виплатити жинові всі гроші, наповняла його якимсь диким страхом. „Ні, я не витримаю!“—повторяв він не раз і числив дні і години“ ³⁾. Таким самим перенято духом і оповідання „Вівчар“—про робітника, що на глибині 100 метрів під землею дає волю згадкам про минуле життя на просторі, серед широких „полонин“, що з ними

1) Ibid, 74.

2) Ibid., 68.

3) Ibid., 73.

допіру оце розлучився. Далеко заводять колишнього вівчара його згадки; чарівні, своєрідної поезії повні розгортаються перед робітником картини, такі далекі від дійсности, як далеке ясне сонце на пасовиську од мороку в штольні, як далекі простір-воля—од тісноти, чистота—од бруду, свіже повітря прозоре—од задушливого нафтового смороду... Робітник на глибині 100 метрів „копаючи розмовляє сам із собою, наповнює глухе підземелля не тільки стуком свого дзюбака, але також гомоном своїх слів, поезією своїх лісів і полонин“¹⁾ і—характерно, що ця поезія на пів-слові спиняє робітника, якому мимоволі на вернувся був проклін на уста: немов присутність любої, поважаної істоти, що боїться її чоловік зневажити гнилим та непристойним словом.

Але до колишнього нема вороття. Все оте ясне життя—то тільки гарна ілюзія, поетична фікція, що хіба на якусь годину тільки може полегкість дати, але не має вже сили, щоб цілком відродити людину, захоплену невблаганним колесом історії, й справді таки визволити її з-під гніту обставин. Автор і сам розуміє, що його „дрібно-буржуазні“, мовляв, симпатії ні на що. Бо от прегарне в своєму видержаному тоні оповідання закінчує він поетично-сильною картиною, повною глибоко-песимистичного змісту.

Кинений долею в глибоку підземну штольню, він (робітник) чує сам по собі, що ті давні дні минули без повороту, що його шлях звернув у инший бік, що він із давнього патріархального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне і дивоглядне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але це старе живе в його споминах; із

¹⁾ Ibid., 94.

його лишилося ще стільки, щоб поетичним чаром заповнити й оживити пільму і самоту нового життя. Так, не раз сонце зайде за хмару, і з усієї пишноти літнього дня, з усього багатства світла і кольорів лишиться лише стільки, щоб золотим сяєвом обілляти крайчики важких хмар, що нависли над заходом ¹⁾.

Не останнім, звісно, одлисам сонця на заході розігнати морок... Навпаки—де далі, то все більш одступатимуть ясні проміні, а все густіший морок налягатиме натомісць, аж поки пільма непроглядна усе поглине, все сховає... Хиба що заздалегідь і на неї якогось способу пошукати...

VIII.

Отже сьогочасне становище нашого народу видається авторові надзвичайно сумним. Старі, патріархальні основи життя попадали, нові ж, що заступають їхнє місце, не позначилися ще на повен зріст, та й народ ще до них не призвичаївся так, щоб забезпечити собі добре життя за нових обставин. Згадуються тут думки одного з Франкових героїв, як побачив він селянина, що збився з дороги поблизу домівки: „оцей старий, що заблудився в близькім сусідстві рідного села, що стоїть насеред гладкого, рівного шляху і не знає, в який бік йому додому—чи ж це не символ усього нашого народу? Змучений важкою долею, він блукає, не можучи втрапити на свій шлях і стоїть, мов оцей заблуканий селянин серед шляху, між минулим і будущим, між широким, свободним розвоєм і нещасним нидінням, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до цілі“ ²⁾). Неначе на якусь темну смугу натрапив народ і блукає по ній з невидющими очи-

¹⁾ Ibid., 96.

²⁾ „Л.-Н. Вістник“, 1900, VIII, 183—84.

ма, не знаючи, як зійти йому з тієї „мертвої точки“. Що робити, щоб цю темноту соціальних стосунків розігнати, до яких способів обернутись, щоб зрушити народ з мертвої точки тієї—на ці питання пробує Франко дати відповідь у повісті „Борислав сміється“ (друкована в журналі „Світ“, р.р. 1881—1882).

Повість задумано надзвичайно широко і як би її обробити краще й доладніше, то вона могла б просто таки захопити тією широкою картиною громадсько-економічної боротьби між двома світами—хазяїнів-капіталістів та робітників. На жаль, написано повість, як видко, на-швидку і ця недбалість у оборобці, що просто б'є в вічі, дуже зашкодила художній її вартості. Поміж реальні, цілком по-мистецькому, гарно, сильно та правдиво написані сторінки вплетено мляві й видимо на-швидку посчіплювані; серед оригінально надуманих і дужою рукою змальованих сцен та образів раптом прикрим дісонансом проскочить щось таке шаблонове та недоладне, ніби цілком перенесене з бульварних романів (передягання, підслухи, страшні, але не мотивовані нічим пристрасти та всякі випадки). Та хоча з художнього боку ця повість через зазначені хиби й стоїть нижче од багатьох Франкових творів, проте громадська її вага дуже велика. В ній українське письменство вперше пробує вийти на шлях чисто пролетарського руху, записувати типи українського робітництва й виявити в белетристичній формі зріст і розвиток великої соціальної боротьби хоча б тільки в одному закутку на Україні. Безперечно цій повісті судилося багато заважити в розвитку громадських

думок на Україні, як би вона більш відома була свого часу нашій письменній громаді. А надто у великій стала б вона пригоді, може, тим „родства не помнящимъ“ людям, які ще недавно з себе тільки й починали історію соціялістичного руху серед українського громадянства, не знаючи того, що їхні Америки давно вже відомі були їхнім попередникам. І коли у нас Америки часто доводиться на-ново відкривати, то тільки через те, що ми взагалі дуже мало знаємо історію свого громадянства та діла наших попередників, хоча безперечно й не одним од них живимось...

У повісті Франковій одбилась як-раз одна з найцікавіших сторінок нашого недавнього минулого. Гурт робітників у Бориславі, яким важкі обставини життя до живих уїлися печінок, складається в оригінальне „побратимство“, що спершу поставило собі було за мету—відплачувати за кривду й гніт над робітниками: „ми,—пояснюють вони,—зібралися до купи громадити людську кривду і судити робітницький суд над тими, котрих не можемо позивати перед суд панський“ ¹⁾. На своїх зібраннях братики ставлять на громадський суд усі ті кривди та образи, які довелось кожному бачити або на власній шкурі зазнати, а один з товаришів, обраний за „карбівничого“, одзначає „на не забудь“ кожную кривду карбом на палиці. Так складається оригінальний рахунок, що його товариство мало колись гнобителям своїм заявити... Але всі факти закарбованих і зібраних до купи кривд, утисків та образ, що рясно падають на робітників, наводять їх на

¹⁾ „Світ“, р. 1881, стор. 142

думку, що „наша загальна кривда—бідність, безпомічність, голод“, і як наслідок такої думки по-встає питання: „а на кого її закарбувати? Чи зносити її терпеливо, тоту найбільшу загальну кривду, а тільки карбувати ті дрібні часткові, що складаються на тоту велику?“ ¹⁾. Безпосереднє винного втій „найбільшій загальній кривді“, певна річ, не знайдено; її не можна приписати до спеціального рахунку тій або іншій особі, а поставити на рахунок загальному ладові, усій системі людських стосунків за нашого часу—до цього наші робітники ще не піднялись були в своїй самосвідомості, бо не зрозуміли ще тісного зв'язку між найменшою соціальною кривдою та цілим соціальним ладом. До слушного часу вони поклали терпіти все, щоб колись, за першої оказії, помститися й за ту „загальну кривду“, й за часткове, дрібне її породження. На зборах, що ухвалили так робити, був один робітник, Бенедьо, перед яким давно вже стояв у думках „образ такого побратимства, котре могло б злучити до купи дрібні сили робітників, могло б здвигнутися тою сполученою силою й охоронити кожного кривдженого і страждущого робітника далеко ліпше, ніж це може зробити одинокий чоловік“ ²⁾. Бенедьо надумує скористуватись для такого побратимства з тієї готової вже організації, що була у робітників; розуміючи, якої то величезної ваги річ, щоб одразу ж поставити перед товариством певну практичну мету, радить він для першого разу завести касу допомоги робітникам і вийти на боротьбу з хазяїнами грандіозною загальною змовою. Бо-

¹⁾ Ibid., 140.

²⁾ Ibid., 233.

ротьба спершу йде для робітників добре, але через усякі хазяйські хитрощі та штуки сходить незабаром на гірше й змова кінчається для робітників цілком нещасливо. „До давніх карбів прийшов ще один, найбільший—що вони (хазяїни) ошукали й обікрали цілу робітницьку громаду, що вони показали тим способом виразно, що хочуть нас по вік віку держати в безвихідній неволі“,—ось що показала робітникам їхня спроба. На думку приходить — „підпалити це прокляте гніздо на всі штирі роги“ ¹⁾. Бенедьо, в особі якого автор хотів, видко, дати тип робітника-„постепеновца“, прихильника тихомирної еволюції й „чистих способів“, умовляє товаришів готуватись помалу й розважно до нової боротьби і, прочистивши ґрунт та назбіравши сили, слушного часу знов поставити свої домагання. Але про це шкода вже було й говорити: під свіжим вражінням нової кривди перевагу серед робітників здобули крайні, анархистичні елементи, серед яких перед ведуть брати Басараби. Бенедьо мусить одступитися од справи, заявивши товаришам, що „наші дороги нині розходяться“ ²⁾. На цьому вривається повість, кінець її не був ніколи надрукований, — але вгадати його не важко: занадто вже палива багато зібралось і в повітрі душить димом пожежі, що має помститись за кривди й утиски, робітникам заподіяні ³⁾. Класова боротьба між ворожими таборами закипіла справжня, боротьба на смерть; який кінець її має бути, це авторові ясно ввижається в

¹⁾ Ibid., 313.

²⁾ Ibid., 314.

³⁾ Таки й справді була в Бориславі—здається, в 70-х роках—велика змова робітників, що закінчилась підпалом, як і в Франковій повісті.

темряві майбутности, як і читачеві ясно, кому з непримиренних ворогів оддає він свої симпатії... А втім—це „далека-далека історія“, як закінчує в окремому виданні Франко другу свою повість з робітницького життя, „Воа constrictor“, до якої ще маємо згодом вернутись.

Навіть із коротенького переказу повісти „Борислав сміється“ видно, які великі проблеми загально-людського життя захопили автора вже на першій порі його літературної діяльності. В повісті виразно виступає та боротьба, що цілою прірвою поділила класи—робітницький од хазяйського, пролетаріят од буржуазії. Відбилися в ній і ті напрями та течії інтелектуального життя, що панували за тих часів серед ідеологів того й другого класу. Шукання робітницькими верствами нових шляхів, якими б можна було одійти од страшної недоли, хитання між тихомирними засобами, як от за-помогові каси та самодіяльність, бойовими змовами й, нарешті, анархистичним руйнуванням зневажливого капіталу—ці всі питання, що й досі стоять на черзі, тоді, десятки років тому, ще більш долягали людям: менше свідомости було серед робітників, більш упертости мали хазяїни. Боротьба в гостріших виявлялась формах і гостріші повинна була відгуки знаходити і в письменстві. В повісті Франка все це перенесено на місцевий галицький ґрунт, зодягнено в такі форми, що всю ту боротьбу малювали не абстрактними як на українського читача рисами, а надавали їй глибокого практичного інтересу. І не вважаючи на зазначені хиби з художнього боку, Франкова повість все ж таки лишилась цікавим пам'ятником того, як та частина

української інтелігенції, що за неї говорив автор, озивалася на болючі питання свого часу та як розуміла свої завдання й своє становище в лютій боротьбі громадських сил і за кого руку тягла. Це цікавий документ до характеристики часу і, тим більше, до пізнання самого автора.

Не маючи на чому спочити в сьогочасності, коли панує скрізь ворожнеча всіх проти всіх та боротьба егоїстичних інтересів, хижацтво й розбрат; не бажаючи заходити в ту „далеку-далеку історію“, яку має хіба майбутність показати,—Франко обертається до минувшини, щоб хоч там пошукати одрадісних подій та якоїсь іншої картини громадського життя. Таку картину автор і дає в написаній р. 1882-го повісті „Захар Беркут“, яку й досі можна читати з великим захопленням, хоча є тут і деяка реторичність, і декламаційний, подекуди піднесений та підсоложений тон. За основу повісти, оту, мовляв, канву оповідання автор узяв татарський напад на підкарпатські землі р. 1241, але на цьому загальному тлі народньої боротьби з потужним ворогом Франко малює картину ще й другої, внутрішньої, боротьби, що одбувається паралельно в межах самої української нації. По один бік стоять справжні заступники народу, чесні, самоотверженні, на все для громадського добра готові люде,—такими були, напр., патріарх свого народу Захар Беркут, син його Максим, то-що; по другий—себелюбне, пишне та горде боярство, що за для власної користи та вузьких класових інтересів не зупинялось навіть перед таким бридким учинком, як зрада рідного краю,—такий був боярин Тугар Вовк. Уся повість, од першої й до останньої

сторінки, це властиво не що інше, як палкий гимн громадським почуванням, проповідь найвищого альтруїзму і так само палкий та безощадний осуд вузько-особистих, егоїстичних мотивів діяльності. „Життя,—промовляє Захар Беркут, часто навіть стилем українського „громадівця“ 70-х років,—лиш доти має вартість, доки чоловік може помагати іншим. Коли він стає для інших тягарем, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене Боже, щоб я коли-будь мав статися тягарем для інших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб. Ті слова,—додає автор од себе,—то була провідна золота нитка в житті Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав,—те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього—громади. Громада—то був його світ, то була ціль його життя“¹⁾. У відповідній організації громадських сил оцей колективист старих часів бачив єдиний спосіб самооборони од усяких хижаків, що не переводяться ніколи й виявляють велику охоту чужими руками жар загрібати та чужою працею багатіти. Усе життя своє Захар оддав на те, щоб скласти за-для ідеї загального добра таку організацію в рідній громаді. І ось наслідки його заходів: „мов одна душа стояла тухольська громада дружно в праці і вживанні, в radoщах і в горі. Громада була для себе і суддею, і впорядчиком у всьому... Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпихліри та стодоли стояли отвором для потребуючих“²⁾. Але разом розуміння справ та

1) Франко—Захар Беркут. У Львові, 1902, стор. 51.

2) Ibid., 54.

інтересів громадських не було у Беркута і його односельців занадто вузьким, обмежуючись тісною цариною однієї громади. Логично і послідовно розсходючись навкруги, воно вело до міцнішого зв'язку між одрубними громадами, а їх усі злучало в одну велику спілку, в федерацію вільних громад. „Від давна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабкий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільне порозуміння й спільне ділання многих сусідніх громад може надати їм силу й може в кожній громаді поокремо зміцнити свободні порядки громадські. То ж ніколи, працюючи всякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади... І всюди ради та намови його змагали до одного: до скріплення дружніх, товариських і братерських зв'язків між людьми в громадах і між громадами в сусідстві“ ¹⁾). На думку автора, що часто сам устами Беркута промовляє, така організація тільки й може дати універсальні ліки проти злиднів, служити за панацею проти всякого лиха на землі. Почуття бо широкої любови, на братерстві між членами однієї громади загартоване й видисціпліноване, буде розходитись і на суміжні громади, й забіраючи все ширші та ширші кружала, обхопить нарешті всю людскість. Бо ж саме це почуття зв'язує людей в одну спілку найтісніше, даючи кожному громадянинові імпульс та силу стояти за громадські інтереси більш, ніж за свої власні, а з другого боку, визнавати таке ж саме

¹⁾ Ibid., 55.

право і силу за справедливими інтересами й інших людей. „Ми,—каже Максим Беркут,—над усе любимо свій кутик: коли б так кождий любив свій кутик, то певне всі люде жили б на світі спокійно і щасливо“ ¹⁾). Живущу силу своїх принципів тухольська громада доказала на ділі під тяжкий час монгольського нападу: „Ми,—говорить Захар,—побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю“ ²⁾). Оцією моральною силою громада перемагає навіть ворогів у собі, людей із супротивного табору, що ненавидять самий принцип громадскости, колективизму. Так, в душі у злісного і мстивого зрадника, Тугара Вовка, одбувається в момент найглибшого занепаду раптова зміна, що наочно свідчить про силу громадської ідеї. Повість, яку взагалі можна назвати найтиповішою утопією в минулому, кінчається Захаровим Беркутовим прокуванням про те, що основи колективизму підуть на якийсь час у непам'ять, аж поки тяжкий досвід віків знову викличе їх до життя й дасть їм нову перевагу, вже на вік-вічний. І навівши це пророкування, автор сам „громадівець“ Драгоманівської школи—додає від себе вже таку характерну увагу: „чи не нашим дням судилося відновити його („давнє громадство“)? Чи не ми це жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку, вміраючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби“ ³⁾? Франко тут тільки питання ставить, але взагалі він ані тріхи не вомпить про те, як і куди повинна йти еволюція громадського життя, й на іншому місці дає цілком категоричну відповідь:

1) Ibid., 42.

2) Ibid., 223.

3) Ibid., 224.

Прийде той час! Істотою цілою
Ми чуєм хід його по-за собою ¹⁾,—

хоч може теперішньому поколінню й не судилося
ззнати того щастя, як не судилось героєві велич-
ної поеми Франкової про Мойсея самому увійти в
землю обітовану. Дарма: він бачив її, він її знає й
усією істотою пережив ту неминучу майбутність...

IX.

Та доки сонце зійде—роса очі виїсть... Поки
ще той ясний час животворний прийде, а от тепе-
рішнє все під пером Франковим лягає темною сму-
гою оповите. Письменникові, що в братерстві та
єднанні людей бачить єдиний для них порятунок і
найбільш ненавидить усе, що їх різнить та ділить
на *ся*—оті всі межі й перегородки, які в тісних ле-
щатах держать розум людський—йому доводиться
зазначати як-раз перевагу в житті тих меж та пе-
регородок, з одежі починаючи й кінчаючи думками.
Надто характерні з цього погляду „Гадки на межі“
нашого автора. Як в економічних обставинах се-
лянства, „межа, ся попруга вузька, несильну їх силу
роздерла на часті“, так і скрізь усякі перего-
родки між людьми бувають звичайно дужчими од
бажаних основ справжнього людського життя—бра-
терства, єднання та солідарности.

Ей межі, ви межі, вузьенькі, куці,

В які бездорожжя, в які манівці

Ви втисли незрілий ще погляд суспільний ²⁾!—
кличе в тузі поет. Теперішній лад громадський, що
понаставляв усіх тих меж та перегородок поміж
людьми, не сприяє саме тим, чия доля найдужче
цікавить нашого автора, себто „в поті чола“ тру-
дящим. Навпаки, добра та втіхи заживають люде

¹⁾ Франко—З вершин і низин, 157. ²⁾ Ibid., 196.

иншої категорії й вони тепер порядкують та дають усьому свій лад у житті. Ці люде, яких назвав би я хижаками, всі належать до того другого табору, що стоїть навпроти трудящих у поті чола. Визначаються вони хваткими, загребливими руками, занадто гнучким та поблажливим сумлінням, широкими апетитами й неситою жадобою що-до задоволення їх. Найперша то у їх мета в житті—свої апетити задовольнити; єдиний шлях до того—через багатство лежить, а багатіти добре всякими способами, нічим не перебіраючи, ні на які перешкоди не вважаючи. З боротьби оцих двох таборів, на думку нашого письменника, й складається власне те, що зветься сьогочасним життям, і не дурно назвав я Франка співцем боротьби, бо до неї він найдужче прислухається, жадібно ловить кожну ознаку її й озивається на неї своїм, мов Еолова арфа чутким, пером.

У Франкових творах зібрано силу типових екземплярів із того хижацтва в людському образі. Колекція їх як до числа, так і дуже докладної обробки може скласти цілу галерею або, краще сказавши, прецікавий звіринець, де знайдемо чимало живих істот, що ніби мають образ і подобу людські, але справді живуть чисто звірячими інстинктами та жаданнями. Ступінь по ступіню пильнує автор, як розвиваються такі особи; уважно додивляється до ґрунту, на якому вони до зросту доходять; дошукується причин, що зростові тому сприяють—і дає кінець-кінцем вражаючі образи невстриманого хижацтва та звірства на людській підбивці. Нагадаємо деякі з тих образів.

Перед нами низкою тягнуться оповідання, що

показують таких хижаків у їхньому зароді—Гаву та його брата Вовкуна („Гершко Гольдмахер“, „Гава“, „Гава і Вовкун“). Ще змалку брати пройшли важку школу злиднів, недостачі, одурювання та хижацтва—„ту, як характеризує її автор, тверду школу життя, з котрої виходять люде практичні, меткі та промислові“ („Гершко Гольдмахер“) ¹⁾. Згодом вони себе ще більше в практичності загартували. Гава, тільки усієї спадщини й діставши од батька, що науку задовольнятися малим і за все дякувати Богові, сміливо й без остраху кинувся в шум життя і зразу ж знайшов у йому своє „щастя“, бо був з його чоловік промітний, що ніколи не вагався й ні перед чим не спiniaвся. Почавши свою промислову кар'єру з ловитви раків, в'юнкий хлопчина незабаром почув, що йому занадто тісно на тому не широкому полі, й виходить на „ловця челоуьковъ“. Він присмоктався паразитом до трудящої родини міщанина Старомійського і хутко встиг зробити собі з неї дійну корову, проказуючи за кожним разом, коли пощастить, неодмінне: „Слава Богу: і то добре на початок!“ ²⁾ „Я,—каже згодом Гава,—ніколи ночі не доспав, обіду не доїв, бігав, кидався, туманив хлопів, підлизувався жандарам—ой, тяжко згадувати про всі ті способи, як я до гроша доходив. І складав, і хунав на те, і тішився тим, як власною душею“ („Гава і Вовкун“) ³⁾. Придбавши та наскладавши таким способом грошенят, Гава з Вовкуном пробують щастя в Бориславі, бо, як слушно проговорився один з братів—„як же з

¹⁾ Календарь „Просвіти“ р. 1891, стор. 8.

²⁾ Франко—Гава. Львів, 1888.

³⁾ „Зоря“, 1890, стор. 50.

такими грішми та ще з крепкими руками та молодими головами не спробувати щастя, не кинути-ся в крутіж, щоб і собі в ньому зловити товсту рибу?“¹⁾ Та цим разом надії на „товсту рибу“ змилили братів: штольною залило водою й сами брати насилу встигли вискочити, а всі попередні заробітки їхні загинули там, на дні залитої ями... І от під таку критичну хвилину виразно стала перед очима Гаві основа й початок його капіталу раки, а також і ті сільські обставини, за яких так щасливо повівся йому був процес призбирання достатків; якийсь голос у середині уперто умовляв його: „Геть відсіль, Гаво! Ту не твоє поле!.. Що ти маєш боротися з землею, коли твоя натура тягне тебе до того, щоб боротися з людьми“²⁾. В той же бік тягнуть його й намовляння практичного Вовкуна, по-троху збиваючи останні вагання в душі. Чудову картину малює художник, даючи образ цих двох хижаків в останній момент, як вони з вершечка високої гори оглядають арену своїх майбутніх подви-гів, своє з того часу царство, що лежало тепер під їхніми ногами.

Тепер Гава почув, в тій самій хвилі, коли отам стояв на найвищій шпилі гори, що та бориславська болячка починає швидко сходити з його душі й за-живати, що в його нутрі прокидається давній Гава, сільський хлопець і сільський гандляр. Погляд його в якійсь нетямі завис на протилежній полонині, де паслись стада волів і овець, а далі піднявсь і зустрів серед блакитного моря невеличку темну пляму, що звільна, широкими плавними кругами колесила по-над цілим краєобразом. То був здоровий гірський орел. Він довго кружляв, шукаючи добичі, плавав у

1) Ibid.

2) Ibid. 51.

повітрі з широко розпростертими крилами, зовсім не порушуючи ними, спускався вниз, немов сковзався по похилій площині, а потому нараз, махнувши сильно крильми, знову схапувався вгору і тонув у лазуровім тумані. Якась невисказана любов обняла Гаву, коли придивлявся тому гарному, смілому птахові. Він і сам чув себе легким та сильним і готов був летіти та кружляти сею благословенною долиною та кидатись з не- досяглої вишини на дробичу ¹⁾).

Хижак самим інстинктом почув і зрозумів хижака й заохочений його прикладом зважливо кинувся „здобувати отсі гори“ ²⁾). Почуваєш, приглядаючись до тієї картини, що либонь не з медом прийдеться мешканцям гір, отим, як їх автор рекомендує, „тихим та смирним, як ягнята, Бойкам“, перед нашим—не орлом, ні, бо для Гави було б таке прізвище й занадто потужне і, коли хочете, то й дуже вже почесне,—а шулікою чи, ще краще, справжньою гавою, що не поGREбує, коли трапиться, трупом, але й живої крові теж не промине. Почуваєш, що Вовкунові слова: „ті ліси чудові, не тикані ще вирубом, ті полонини, ті стада волів і овець, що по них пасуться, мов плавають в зелені—все те мусить бути наше“ ³⁾),—що ця мова не так собі, на вітер, мовиться, коли проти лісів тих та полонин спілку зложили заGREбисті лапи Вовкунові та метка й вигадлива Гавина голова...

Подвигам оцього й подібних, під усякими прізвищами, Гав Франко уділив багато просто таки блискучих сторінок у своїх творах. І Шміла, що споює, а потім до рубчика обдирає безщасного Василя („Навернений грішник“), і Мендель, що *ad patres* одпроваджує Йвана, щоб його заробіток забрати собі

¹⁾ і ²⁾ Ibid., 52.

³⁾ Ibid., 51.

(„Ріпник“), і другий Мендель, що зводить Зелепугу, оплутує його й так само на той світ спроваджує („Яць Зелепуга“), і Юдка Маультроммель, який не зглянувся навіть над людиною, що колись йому в великій пригоді стала („Слимак“), і Мордко Шіндер, що „законним способом“ пустив з торбами Миколу Проця („Сам собі винен“), і Вольф Зільберглянц, що держить ціле село в своїх хватких руках (комедія „Учитель“), і Мошко, який навіть одновірця не помилював („До світла“), і ще один Мошко, що неситості своїй та хижацтву і впину не знає („*Boa constrictor*“ і „Борислав сміється“), і щасливо спарована пара Шварц із Шнадельським („Перехресні стежки“) і т. и. і т. и.—все це під усякими найменнями той самий Гава, хоч кожен має свої індивідуальні риси. Це однієї породи хижаки, частки якогось величезного механізму, приладнованого на те, щоб оплутувати людей, „в поті чола“ трудящих. Через оцих Гав, ім'я котрим легіон, і одбуваються ті страшні факти легального насильства й дурисвітства, грабунку на законних підставах і просто вже злочинних справ та безсоромної експлуатації, яких повно маємо в творах Франка. А разом усе це дає таку невідрадную картину, що з одного погляду на неї морозом сипле за спиною у читача.

Та щò там Гава—цей маленький хижак, злодіячка й лихвар на дрібняки! Щò його „робота“, по неволі обмежена вузькою сферою одного села або й кількох людей тільки! Перед хижакками більшого калібру всякі Гави—справді тільки гави, гайвороння та й годі, а їхнє хазяйнування цілком блідне перед подвигами їх старших братів. У багатющій колекції, що

зібрав наш письменник, ми здивуємося з цікавими екземплярами й цього другого типу хижаків, що вже більш скидаються на того орла, якого вільне ширяння натхнуло Гаву з Вовкуном на їхню роботу. В особі, напр., Германа Гольдкремера („*Voac constrictor*“ і „Борислав сміється“) маємо вже хижака нової формації, та й на зріст далеко більшого за допіру згаданих. Як і Гава, дитячий свій вік прожив Герман серед безмежних злиднів, що навіки напоїли йому душу „відразою, глухою смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в грязь, придавлене нещастям“ ¹⁾, і виїли з його серця зародки жалю та спочуття до чужих мук. Як і Гава, закуштував він тієї ж таки „твердої школи життя“, що загартувала його й насталила йому зуби й пазурі. Як і Гава, почав він з дрібного торгу та ганебного промислу, але на цьому не спинився й пішов далі обраним шляхом, не звертаючи нікому й не зважаючи на перешкоди... „Поволі в його душі розгорялася страшна гарячка, сліпа жадоба грошей, заглушувала всякі другі чуття, закривала перед його очима всі завади й манила тільки одною метою—багатством“ ²⁾. Герман пустився берега обережності, кидався на-осліп, брався за найризиковитіші справи—і скрізь йому щастило надзвичайно. „Почалася боротьба о багатство—боротьба страшна, завзята, щоденна. Герман міг слідити від самого початку, від маленьких зародків, як росли, розвивалися і множилися його тисячі, доки не дійшли до мільйонів, як поборювали й пожирали без ліку противників, як опутували й виси-

¹⁾ „Громадський Друг“, 1878 р. стор., 101.

²⁾ „Дзвін“, 1878, стор. 194.

сали без ліку народа, як ширили доокола без ліку нужди, бідности, знищення, а йому самому, при всіх достатках і розкошах, не принесли того, що зветься щастям, вдоволенням“ ¹⁾). Для Борислава та його околиць Герман сам був тим полозом (*boa constrictor*), якого образ із нещасною жертвою в могучих обіймах він собі так уподобав, що держав у кожній своїй резиденції. Далеко навкруги сіяв він своїм багатством насіння нещастя та деморалізації, і вага їх спадає не тільки на чужих людей, а й на його самого, на його рід—на все, що йому близьке було й миле. Неначе якесь прокляття лежить на тому багатстві; воно зробилося Германові тим лихим генієм, що зламав цільність його вдачі, позбавив супокою, посіяв перше зерно зневіри й зненависти до власної родини,—одно слово, той „твердий, практичний, вихований *Geschäftsmann*“, як його рекомендує автор, цей невблаганний полоз і сам душився в своїх власних скрутінях. Та, з другого боку, не мав він моральної сили, щоб визволитись з-під гніту свого багатства, одним рухом одштовхнути його від себе, і наперед видко, що з його спроби це зробити нічого не вийде, як не вийшло нічого і з спроби самого автора змалювати глибоку, радикальну зміну на добре в душі у свого героя. Така зміна, не маючи досить причин і відповідного умотивування під собою, може викликати тільки неймовірливу усмішку на устах у читача. Та Франко й сам це незабаром побачив, що зміна та суперечить живій художній правді, і чуття тієї правди, що прорвалося було деякими

¹⁾ Ibid., 188.

ваганнями в характеристиці Германа, змусило автора в другому виданні повісти (р. 1884) поробити виправки, що зовсім міняють справу. В другій редакції Герман лишається тим самим „холодним, безсердечним спекулянтom“, а наглу зміну в його душі виставлено тільки як скороминущий порив, що не кинув глибокого сліду в душі у практичного Geschäftsmann'a. Проте згадана неконсеквентність зменшує трохи вражіння як од цілої повісти, написаної взагалі сильно й палко, так і від особи Германа, без потреби позбавленого дійсної своєї вдачі.

Ще один ступінь—і ми стріваємо нову особу хижацької породи, нову постать великого хижака, але цим разом з крихтою якоїсь навіть, коли хочете, ідейности. Вагман („Перехресні стежки“) — лихвар дуже досвідчений у своїй професії і вміє зручно обминати всякі законні перешкоди проти лихварства. Але сільця свої він заставляє вже розбіраючи і тільки на сильних світа сього, а селянам дає навіть помочі. Постаттю Вагмана Франко ніби справляє попередню невдатну спробу з тією моральною зміною у Германа, бо Вагманові він дав той мотив до переродження, якого бракувало Германові. Спершу й з Вагмана був звичайний собі хижак, що не дбав, хто та хто заплутається в його сільці. Але після одного трагічного випадку, що забрав у його сина, а разом і мету, щоб багатіти, Вагман усю свою спритність обертає на помсту людям, що були причиною синові смерті, тобто, адміністрації й панству. Він робиться, як сам каже, „добродієм добродіїв людскости“ і складає собі

навіть цілу теорію такої тактики. Стаючи в пригоді селянам, Вагман це робить зовсім не з сентиментальності, або хоч не з самої сентиментальності: він знає, що таким способом найпевніше підкопує добробут своїх ворогів, а цього ж йому тільки й треба. Тим то переродження цього хижака не вражає читача несподіванкою, як було з Германом, бо тут показано досить велику причину, цілком натуральну для такої людини, якою виведено Вагмана.

Та колекція хижаків у Франка не обмежується на цьому типі *Geschäftsmann*'а чистої, мовляв, води, що цікавиться справами самої-но матеріальної природи й не роздумуючи довго, просто грабує й душить, користуючись з права дужого, що придалось на його щастя. До цієї колекції можна ще додати кілька екземплярів тієї ж хижацької породи, але з далеко складнішою психологією, з тоншими мотивами до хижацтва. Облишивши навіть таких хижаків, як напр. Мигуцький (поема „Панські жарти“), бо як щирі дитину кріпацьких обставин, його не можна вважати за типові з'явище на теперішні часи,—ми й серед героїв сучасності знайдемо досить заступників такого хижацтва. Ось перед нами Анеля Ангарович, героїня повісти „Для домашнього вогнища“: це прегарна дама з великопанського роду, без пам'яті любить дітей і чоловіка, сам янгол во плоті в своєму родинному житті—і проте в душі хижачка в буквальному розумінні цього слова. Виховання, оте звичайне недоладне виховання буржуазних кругів, з пелюшок прищепило їй „ту пиху, ту погорду супроти нижчих, нужденних, упосліджених... Той страх перед недостатком і убожеством...

Гу погорду для бідноти“¹⁾). Любов же до родини, пустивши її залізну, вперту вдачу й не аби-який розум та вигадливість на вишукування засобів для пристойного в буржуазному розумінні життя—попхнула її на шлях тонкого, рафінованого хижацтва. „О, вбожество, недостаток—це були фурії найстрашніші для неї в житті! Щоб закласти ті фурії й держати їх здалека від свого домашнього огнища—на це вона посвятила так багато... так багато“²⁾). За-для щастя родини вона поставила на карту честь не тільки свою власну, а й тієї ж таки без міри коханої родини; за-для життя в розкошах, „за-для лакомства нещасного“ вона пустилася на, може, найогиднішу форму хижацтва—отой торг „живим крамом“, який і зробила підвалиною свого родинного щастя, свого „домашнього огнища“. Коли ж правда виявилась і огнище те мало згаснути серед ганьби та прокльонів, Анеля знайшла у себе досить сили волі, щоб власною рукою собі смерть заподіяти. Огнище, на хижацтві збудоване, тим самим хижацьким способом і зруйновано...

Ще один ступінь—і ми стріваємось з хижакми, скажу так, духової породи, хижакми інтелектуальними, „душохватами“, що в своїй натурі вже й тіні не мають чогось матеріяльного, а тим часом душать усе, що їм стане на дорозі, й важать на найдорожче в людині—на її особу, на внутрішнє її, духове, життя. Зразками цієї нової одміни хижацтва в творах Франка можуть бути, з одного боку, Гурман (драма „Украдене щастя“), а

1) Франко—Для домашнього огнища. У Львові, 1897, стор. 118.

2) Ibid., 86.

з другого—патер Гавдентій (оповідання „Місія“ й „Чума“).

Патер Гавдентій, цей плохий, непомітний і немов аж придуркуватий „Яким-просторіка“—в душі безперечний хижак, та ще з тих, що так чудово охарактеризував був колись Шевченко:

А той тихий та тверезий,
Богобоязливий—
Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки,—
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка...

Як би такого патера Гавдентія поставити у відповідні умови, то вийшов би з його другий Гава,—тобто, душив би він дрібноту й потихеньку та непомітно, але певною ходою й непохитно йшов би собі до багатства, за кожним разом посилаючи хвалу Богові. Та судилось инакше: доля поставила його в лави *ecclesiae militantis* і зробила часткою „тої сили, котрій—на його думку—ніщо в світі не може опертись“ ¹⁾,—і от завзятий, фанатичний єзуїта вигадусь цілий план хижацької кампанії проти душ людських, щоб залучати їх на лоно „святої католицької церкви“ *ad maiorem Dei gloriam*. Спершу не пощастило хитрому патерові, але й спіткнувшись не дуже він забився й не похитнувся, як не похитнувся і Гава. Напевне, розпустивши крила та духу набравшись, не раз ще спробує він щастя в обраній сфері душохватства—і хто зна, куди цей хижак залетіти може...

В особі Гурмана („Украдене щастя“) маємо діло

¹⁾ Франко—Місія. У Львові, 1898, стор. 40.

з хижакон на трагичній підбивці, що одночасно робиться й сам жертвою свого хижацтва. Цей „звір' лютий“, це „кам'яне серце“, як його характеризує коханка, цей чоловік, що плює на думку про його людей, не дивиться ні на чії бажання й слухається тільки голосу власної жадоби—не вагаючись руйнує родинний спокій тихого подружжя, бурхливим ураганом вривається в чуже життя, ламаючи на шляху всі перешкоди. Сама Анна, що піддалась йому, себе не тямлючи, не знає по правді, чи любила його. „А може,—каже вона,—більш боялася, ніж любила. У, сила у його!.. Самим поглядом, здається, наскрізь тебе прошибає, мов розпаленим дротом... Ох, та й боюсь я його тепер; боюсь, як найтяжчого ворога! І певно, що як він на нас завзявся, то і зітре нас на порошок, знищить, зруйнує“ ¹⁾. „І боюсь я його,—признається Анна другим разом,—і жити без нього не можу... Який страшний!.. А що за сила! Здається, як би хотів, то так би й роздавив мене і того... мого халяву... Поглядом одним прошиб би. Чим страшніший, чим остріше до мене говорить, тим, здається, я більше. люблю його. Вся тремчу, а так і здається, що тону в нім, роблюся частиною його. І нема у мене тоді своєї волі, ані своєї думки, ані сили, ані застанови—нічого. Все мені тоді байдуже, все готова віддати йому, кинути в болото, коли він того схоче“ ²⁾. Перед нами, видимо, якийсь гіпноз, та потужна чарівлива „сила внушення“, що непереможно тягне плохеньку пташку в роззявлену пащу гадюки: з жахом, але

¹⁾ Франко—Украдене щастя. Львів, 1901, стор. 43—44.

²⁾ Ibid., 82.

все-таки падає нещасне створіння, піддаючись єдине велінню мовчазного, нерухомого погляду. Гурман знає свою вдачу та силу свого німого погляду і з неї користується. Такі дужі особи стають ніби при-рожденними владиками й господарями над плохи-ми на вдачу людьми, як Микола й Анна Задорожні: сила бо завжди імпонує плохим і підбиває їх під себе... Через ту силу Гурман і втисся в чужу сім'ю, руйнуючи—коли не щастя, якого власне й не було у Задорожніх то хоч спокій та злагоду. Але й у цього дужого, міцного чоловіка є своя Ахилова п'ята, що не дає йому безоглядно тішитися здобутками сили та затроює і йому життя. Знущаючись з Миколи, Гурман і сам мучиться не згірше, і як по правді, то і з його така сама жертва „украденого щастя“, як і з тих людей, у яких він те щастя вкрав. Миколі не стало терпцю і він сокирою зробив край цьому важкому для всіх трьох становищу, але це тільки попередило той кінець, про який, видимо, і сам Гурман не раз думав. Останні слова його до Миколи: „Спасибі тобі! Ти зробив мені послугу, і я не гніваюсь на тебе. Я хотів і сам собі таке зробити, та якось рука не піднялась“¹⁾—одмикають душу цього хижака і ми бачимо, що разом з жертвами свого хижацтва й сам хижак багато терпить і мучиться. Перед кривавим кинцем ті муки дійшли до найвищого напруження й вилилися в передсмертній сповіді Гурмана. Це вже не Гава й не Герман і навіть не Вагман, що йдуть своїм шляхом без остраху й вагання; хижацтво інтелектуальне буває

¹⁾ Ibid., 115—116.

далеко важче і складніше, ніж оте примитивне хижацтво за-для достатків, і часто мститься на самих же хижаках, що не можуть витерпіти надмірної ваги своїх учинків...

Таку широку картину соціальної боротьби, боротьби за достатки, за тепліший куток, з ласіший шматок—дав у своїх творах Франко. Що-до цієї сторони життя, то поруч Франка можна поставити в українському письменстві хиба небіжчика Тобілевича(Карпенка-Карого),що так само найдужче цікавився процесом збирання достатків та нагромадження капіталу, отим царством неблаганого здирства, безмежної експлуатації та наживи, давши невмірущі образи з цієї сфери. Франко і Тобілевич з двох боків і кожен по своєму підійшли до того темного царства й незалежно один од одного освітили його сяйвом свого творчого натхнення. І безперечно, що в творах їхніх маємо документи не тільки з побуту душі людської, а й з історії громадської боротьби на Україні під критичний час перелому, занепаду одних і народження інших форм соціального життя. І як таким документам, цим творам судилося мати просто такі історичне значіння в нашому письменстві.

Х.

Я вже досить, здається, спинився на одній з рис письменницького обличчя Франкового і тепер можу зробити й деякі загальні висновки. Життя проходить перед нашим автором бурхливою хвилею безупинної боротьби між двома ворожими таборами, між двома супротивними основами життя, і думку про світову боротьбу, може, найчастіше стріне-

мо в Франкових творах, обставлену до того ж силою доказів та ілюстрацій з усяких сфер життя. „В житті, як на ярмарку, не можна без того, щоб один одному на пальці не наступив. А кому наступили—того болить“ ¹⁾), — каже хтось із дієвих людей у драмі „Будка ч. 27“; „життя—то борня“ ²⁾), — проказує сам автор; „життя—борьба, жорстокі дикі лови“ ³⁾), „життя—боротьба вічна, безупинна“ ⁴⁾), — ще і ще раз проказує він. Що перед цією повсякчасною боротьбою в щоденному житті навіть оте страхіття, яке ведуть за собою чвари й ворожнеча між народами, оті криваві війни між частинами однієї людскости!

Та й що то

Війна? Війни й заповідать не треба:

Вона вже є, ми родимось, живем,

Мремо в війні. Хіба ж не чули пісню:

Нема добра та й не буде,

Була війна та й ще буде.

Брат на брата ворогує,

Сестра сестрі смерть готує,

Син на батька ніж підносить,

Донька мамі смерті просить.

От де війна правдива, найстрашніша,

Щоденна, люта! Що там проти неї

Всі війни з Турком, Німцем, Маскалем! ⁶⁾).

Та серед цієї щоденної війни і братовбивчої колотнечі найбільшу увагу Франкову, як ми вже бачили притягає боротьба соціальна, як наслідок економічної суперечности. По один бік у боротьбі

1) Франко—Будка ч. 27. У Львові, 1902, стор. 21.

2) Франко—Мій ізмагард, стор. 113.

3) Франко—Із днів журби, стор. 50—51.

4) „Письма Івана Франка“, стор. 81.

6) Франко—Мій ізмагард, стор. 145.

оцій стоїть темна, стражденна маса сірої голоти й поодинокі з-межи неї люде, не при звичаєні до життя й через те засужені на погибель. По другий— виступає щаслива меншість, а надто поодинокі з-межи неї особи, яких природа великою мірою наділила при звичаєнням до зверхніх умов громадського ладу й цим забезпечила поле боротьби за ними. З першого табору рекрутуються оті покидьки громадянства, ті „ізгої“, надаючи цьому давньому слову сьогочасне розуміння, — люде, що пустились берега й опинилися „на дні“ громадського життя, звідки вже немає вороття, нема навіть надії на його. З другого ж виходять усі ті „ликующіє“, „обагряющіє руки въ крови“—частіше в фігуральному, але іноді і в буквальному розумінні слова. Останнім сприяє й фактична сила, а часто і право,—те формальне право, що в глибоку глибочінь стосунків людських не зазирає, а торкається їх тільки по вершках, судить на підставі самих зверхніх обставин; увесь уклад сьогочасного життя громадського тягне руку за цих „вибранців долі“. Проти цього всього люде з першого табору можуть виставити не багато—саме конвульсійне напруження, щоб вибратися з біди („Борислав сміється“), або хоч без вісти, за тридев'ять земель, забігти від неї (цикл „До Бразилії“). Але як напруженню тому здебільшого бракує ясної свідомости, як пугою обуха не пересічеш, а голою рукою жару не вдержиш, то нічого й не виходить з того і стихійний процес боротьби стирає непринатурених людей на порохно. „Я не раз бачила,—каже героїня з оповідання „Між добрими людьми“,—як галузка, відірвана від дерева, пливе

по воді, доки не попаде в крутіж. І ту ще зразу пливе вона спокійно, описує далекі круги, але чим далі, тим круги вузші, рух її швидчий, поки течія не змеле нею й не кине в спінене гірло, де вона й пропаде. Чи винна гилька, чи винна вода, що так воно діється?" ¹⁾). Нема винуватого... От у тому й лежить уся трагедія сучасного життя, що часто не знайдеш індивідуального винуватця величезної кривди, не знаєш, на кому її закарбувати. „Чи винна гилька, чи винна вода“—судить не нам; зазначимо тільки самий факт. А факт такий: хто під тиском згаданого чисто стихійного процесу діставсь до такого становища, кого затягнув отой шум життєвий—тому нема порятунку. Доведеться тому або тут головою наложити („Панталаха“), або ж пускатися й падати все нижче, аж доки опиниться вже „на дні суспільности“, серед „ізгоїв“, покидьків громадянства. А як живеться „ізгоям“ на тому дні—Франко показує це промовистими рисами.

Відомо, що в старовину у нас ізгоями звались люде, з тієї чи іншої причини прирощенних прав позбавлені. Франко цьому термінові надає ширшого розуміння, під категорію ізгоїв підводячи людей позбавлених усякого права, одлучених, мовляв, од громадянства, цілком остракизованих—тих, кого римляне в старовину красномовно прозвали були *aqua et igni interdicti*. Становище цих остракизованих людей, причини, що до його призводять, а також громадські обставини всіх часів, що сприяють легалізованому чи нелегалізованому ізгойству—оті питання, що в Росії, дякувати Горькому, зро-

¹⁾ Франко—В поті чола, стор. 309.

бились пекучими тільки в останні роки минулого віку—раз-у-раз дуже цікавили нашого письменника. Та й сам він, як що не забув читач, зазнав на своєму віку того становища ізгоя—людини „проскрибованої“, „виєліминованої з порядного товариства“, викинутої за облавок життя,—таки справжнього ізгоя. Не диво ж, що Франко не проминув цього страшного становища. Єсть у нашого письменника дуже цікава що-до характеристики ізгойства драматизація „Сон князя Святослава“, а в ній автор ставить болюче питання в його історичних обставинах, при світлі подій давно-минулого часу, вкладаючи в уста князеві такий монолог:

Що значить сказати

Одне маленьке слово те: ізгой!

Невинне слово! Ще здається навіть,

Що ласку чоловікові зробили,

Бо він на смерть, бач, заслужив. Ізгой

Та й годі... А піди ти змирай сам

Хоч думкою безодню сліз і горя,

Що криється в тім слові ¹⁾

„Ще здається навіть, що ласку чоловікові зробили“, а тим часом надто страшна це кара і найбільше тим і страшна, що спадає не на самого ізгоя, а кладе печать одчуження на всіх, хто йому ворогом не зробився. „От такі маленькі“, — каже князь про діти ізгоя—

А вже ізгой. Без вини своєї,

За батьків гріх, а мусять пропадати ²⁾

... .. Жінка

Ізгой! Кілько се одніське слово

Нещастя, горя, муки в собі має! ³⁾

от встає перед людиною, що побачить себе в

¹⁾ „Житє і Слово“, т. III, стор. 30.

²⁾ Ibid., 31. ³⁾ Ibid., 27.

становищі ізгоя чи „проскрибованого“, грізне питання—що почати, як далі жити? З самої суті становища виходить альтернатива: або загинути одіпхнутому од живого життя громадського, або ж боротись, жити помстою тому громадянству, що без жалю викинуло його з-поміж себе. В первістній своїй формі, в простих, як рівняти, обставинах давньої давнини, альтернатива і розв'язувалась дуже просто. Ось, напр., як розв'язує її для себе Овлур, один з ізгоїв у Франковій драмі:

Прогнав мене наш князь, відняв мені
Все, що я мав, усе, чим жив на світі—
Так що ж мені було тоді робить?
Я скликав гарних хлопців кільканадцять
І заснував собі отут у лісі
Своє осібне князівство ¹⁾.

Так само розв'язує альтернативу й невідомий зайда, що, як виявилось потім, був самим князем, тільки що через де-які обставини, про які тут не розводитимусь, таївся з цим. На шлях душогубства та розбою і його, мовляв, попхнула

Князівська неправда.
І я ізгой. Зруйнований мій дім,
Побиті слуги, згибли жінка й діти!
Й моє ім'я з ряду живих істот
Ізмазане, а честь моя і слава
Затоптані в болото. Що на мні—
Се й є моє усе добро. Сей меч—
Се вся моя будущина ²⁾.

„Та ж ви розбійниками не родились“—обертається до ізгоїв один з боярських слуг:

Вас викинено з дому, із громади,
Вас княжі люде гонять, травлять, мов

¹⁾ Ibid., 37.

²⁾ Ibid., 38.

Тих звірів диких, а кого попадуть,
То вішають без жадної пощади ¹⁾).

Але тільки в старовину можна було так прямолій-
нійно й занадто просто дивитись на такі питан-
ня; обставини сьогочасного життя занадто поплу-
тані й складні, щоб дозволяти на таку спроще-
ну раду. Проте схожі по суті становища дають раз-
у-раз і наслідки теж схожі. Прочитайте Франкову
повість „На дні“, де автор назбирав у один гурт
чимало таких самих ізгоїв сучасности, отих покидь-
ків громадянства, „виклятих парій“, страшним тав-
ром убожества натаврованих; прислухайтеся до їх-
ніх простих, та через цю саме простоту тим страш-
ніших оповіданнів про те, що завело їх сюди, „на
дно суспільности“, а надто особливу зверніть увагу
на найхарактернішу з того гурту постать Бовдура—і
ви зрозумієте, що, як по правді казати, то не так
то вже й далеко відбігли ми від тих „добрих дав-
ніх часів“. Тоді який-небудь Святослав одним сло-
вом своїм, з одного маху, повертав своїх підданців
на людей *aqua et igni interdictos*,—ну, а тепер що, хо-
ча звичайно теперішнє життя до тогочасного й не
рівняється? От погляньте-но ще раз на Бовдура.
З Бовдура маньяк—це безперечно; Бовдур не мо-
же навіть до такої занадто простої річі доміркува-
тись, що в тюрмі, за ґратами, він і не зможе
спожити плодів свого злочинства,—та безперечно й
те, що не завжди він такий був, що придурковатість
і здичавіння сами прийшли до його в процесі життя,
а не якоюсь непереможною спадщиною. Автор опо-
відає нам його історію, звичайну історію чоловіка,
„здищеного не долею, а здиченням доведеного

¹⁾ Ibid., 202.

до крайньої розпуки“¹⁾: сирітство, кепкування й синяки несходимі за дитячих літ, важка праця по наймах; гніт і кривда²⁾ і перший вихор протесту, довершений може злочинством; потім життя в Бориславі—п'яницьке, розпустне, дике життя; потім нещасливе кохання; далі мабуть нове злочинство і кінець-кінцем—яма, в якій на самому дні зібрались такі самі покидьки і з якої вже їм не вибратись ніколи... Не диво, коли у такої зневаженої в житті й життям людини нічого святого не знайдеться: він сипле прокльонами й на минуле своє, й на сьогочасне, і на майбутнє; ні позад його не лишилось, ні напереді не вигляда його нічого, що не пускало б до більшого ще занепаду; він живе самими-но звірячими поривами й люто мстить за свій звірячий образ, ціляючи своєю помстою на людей зовсім, може, невиноватих індивідуально, але виноватих великою спільною виною, бо членів тієї громади, що його з-межи себе викинула. Де шукати індивідуального винуватця—знов не нам судити, та тільки ми й автора розуміємо, що росшукав у житті й показав і таку яскраву, характерну постать, як Стебельський („На дні“): цей з власної вже волі, аби заспокоїти своє сумління, пустивсь на дно громадського життя й сам пристав до „бывшихъ людей“,—

Щоб не чути в серці пекучого болю,

Людської муки не бачити скрізь³⁾,

1) Франко—В поті чола, стор. 109.

2) „Сльота, морози, спрага, втома—то тільки газді дошкулую а наймитові ні!.. Наймит залізний, наймит видержить... мусить... За то плату бере!“—Ibid., 106.

3) Франко—З вершин..., 18.

а головне — своєї в тому вини щоб не почувати. Нехай-но собі пригадає читач, як ілюстрацію до сказаного тут, хоча б початок оповідання „До світла“: маємо там цілу філософію, жахливу філософію того стихійного процесу боротьби та в боротьбі й страти нижчих шарів людскости, що служать за підвалину й підпору усій громадській піраміді. Їх, отих страдників, чудово схарактеризував наш талановитий письменник, прирівнявши до найнижчих верств води в морській глибочині—до тієї справді „мертвої води“. „Чи не пройме нас дрозж пере-страху,—питається автор,—коли пригадаємо життя і кінець таких незвісних нікому, забутих, не раз затоптаних і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглупіша в світі обставина, сліпий випадок, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилинка одна зіпхнула їх з дороги і на-віки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибіралися на вольную волю?“ ¹⁾

— Мамо-природо! відки ж така на нас несправедливість?—кличуть у розпачі оті найнижчі верстви.—Невже ми гірші від тих, що там угорі над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишаються? І чому б тобі не встановити черги, чому б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама-природа не знає сантиментальности й не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись!—воркоче вона.—Чуєте в собі силу, то трібуйте вирватися сами на верх. Ще би я не мала роботи, та вас підсажувати! ²⁾.

„Ба, трібуйте сами вирватися!“—гірко іронизує автор

¹⁾ Франко—В поті чола, стор. 269.

²⁾ Ibid., 268.

і на доказ оповідає історію однієї з таких спроб. Напевне читачі дуже добре пам'ятають це прегарне оповідання й знають, як скінчилися надії симпатичного Йоська вибратися з дна й піднятися до світла,—тим то немає потреби тут про це говорити.

Як бачать читачі, боротьба низів соціальної піраміди за кращу долю здебільшого на зле їм виходить. Причини тому—стихийність процесу боротьби та несвідомість самих отих низів. Іншого вигляду набірає боротьба аж тоді, коли на підмогу окривдженим приходить розум та свідомість, яких заступниками буває звичайно інтелігенція. Франко, правда, дуже рідко взагалі торкається так званих позитивних типів, а ще рідше знаходить їх серед інтелігентних кругів. Що так ставиться письменник до дієвих осіб у своїх творах, цілком це відповідає природі його письменницької психики: не дурно ж бо у його вихопилось, що „не час тепер ховати поганих струпів“, а треба зважитись на сміливу, хоч і болючу, операцію—„всю гниль нещадно з тіла виривати“ ¹⁾. Бувши реалістом, що на свої художні образи черпає матеріал із справжнього життя, Франко не міг, певна річ, не завважити, що воно дуже мало може постачити матеріалу на позитивні типи. Далеко щедріше буває воно на таких діячів, як герой оповідання „Патріотичні пориви“—великий патріот, що розпинається за абстрактні принципи „народности“ й „рускости“, але разом останню здійснює сорочку з людини, що конкретно заступає оті голосні принципи. За цим героєм одного з перших оповідань Франка йде ці-

¹⁾ Франко—З вершин..., стор.158.

лий гурт таких самих, що Іянгольський мають голосок, та чортову думку, і в діла перетворюють якраз оту думку свою, а не слово. Такий був — адвокат-русин („Ліси і пасовиська“), що продає панові своїх клієнтів, темних селян; такий же — й пишний доктор філософії („Вільгельм Тель“), кар'єрист, що цинично зрікається своїх поглядів, побачивши, що нема чого сподіватись од їх особистої користи; такі ж — „демократи“ особливої марки з повісти „Основи суспільности“ та оповідання „Odi profanum vulgus“. Це, з одного боку, „праздно болтаючі“, мерзенні, нещирі люде, що під машкарою прихильности до народу ховають потайні надії погріти нечисті руки коло народніх злиднів, темноти й безпорадности, додержуючи до того ж іроничної поради:

Коли два стільці маєш до вибору —
Тут корість власну, тут святу лойяльність,
То на обох старайся разом сісти ¹⁾.

З другого — це наївні доктринери, що тихо й смиренно в своєму куточку, „під пнем перегнилим, в болоті гнилому“, пересижують усі життєві бурі й пригоди, найбільш задоволені з ситого животіння; це оборонці „ідеального“ й „непорушного“ ладу, вороги всякої новини за те тільки, що вона новина, — одно слово, ідеалісти тієї особливої породи, яку так гарно схарактеризував Франко в своїх „Ідеалістах“. Ці прихильники „святого супокою“, по своїх затишках сидючи

Читали промови, співали поеми
Про гарне, щасливе в болоті життя.

Та коли прорвався до їх промінь справжнього сон-

¹⁾ Ibid., 109.

ця, коли дійсне живе життя зазирнуло до їх у зацвілий куток—вони не видержали такої „революції“ й померли, і вміраючи, „убійчеє світло кляли“¹⁾). Певна річ, що до такої інтелігенції, яка дбає тільки про себе або принаймні спочиває собі безпечно по своїх закутках, не гадаючи про громадські повинності—не можна ставитися з доброю вірою. І Франко розглядів добре оту стіну відчуження, неймовірливости й зачасної ворожнечі або й просто таки одвертої зненависти, що стоїть між народом і такою інтелігенцією, а слушного часу виростає так, що перейти через неї нема сили. Інтелігенція в очах народу—це насамперед пани, а філософія народня давно вже виразно призначила, як бути з панами. „На панську поміч не спускайтеся“,—радить Хома Губатий в оповіданні „Домашній промисл“.—Я там панів не суджу, але то вам кажу як старий: ніколи якось панська ласка хлопіві на здоровля не виходить. Не дармо то старі люде й приповідку зложили: не міряй свого носа з панами, бо як твій буде довший, то тобі віріжуть, а як буде коротший, то тобі ж натягнуть. Панська ласка бистрим конем їздить“²⁾). Ця ніби модернізована легенда про старого Прокруста, взята тільки в реальних тонах дійсного життя, показує, яка глибока безодня лежить між народом та чужою до його інтелігенцією, і цей життєвий факт повинен був дуже відбитись на творах такого пильного дослідника життя, яким завжди був Франко.

Та на темному фоні цього загального поряд-

¹⁾ Ibid., 43.

²⁾ Франко—В поті чола, стор. 202.

ку ясними зірочками виблискують у творах Франка й інші люде, яких, уживаючи згаданої вже класифікації Некрасова, я назвав би „погибаючими за великое дѣло любви“. Тим способніше прикласти до їх такий епітет, що й справді вони здебільшого бувають за життя страдниками, а іноді й буквально таки гинуть за ідею, власною головою накладаючи за гріхи всього громадянства та соціяльну кривду. Не багато їх, отих ясних постатів. Опріч Андрія Темери („На дні“), що дочасна смерть перебила йому діяльність на громаду в самому початку, до їх можна залучити хіба адвоката Рафаловича („Перехресні стежки“), вчителя Омеляна („Учитель“), може ще Чимчикевича („Чума“) та старенького пан-отця з поеми „Панські жарти“. Двох останніх, правда, тут не торкатимусь, бо гуманна діяльність їхня виходить швидче з людяної вдачі, з доброго, почутливого серця, аніж з свідомого розуму та ясної громадської позиції. Це тільки зародок тієї народодлюбної інтелігенції, найкращим заступником якої у Франка виходить всьтаки Рафалович.

Рафаловича, що багато де-чим нагадує Андрія Темеру, можна вважати за зразок такого діяча, який усе життя своє зумів підкласти під один принцип, до останнього слова схожий з тим, що автор на іншому місці приклав був до себе самого. „Вихований, вигодований хлібом, працею й потом цього народа, він повинен своєю працею, своєю інтелігенцією відплатити йому“¹⁾—так стає перед

¹⁾ „Л.-Н. Вістник“, 1899, VII, 60. Порівн. „Nieco o sobie samym“ в „Obrazkach galicyjskich“ (стр. V—VI) та ще промову Франка на своєму 25-літньому ювілеї, — див. „Л.-Н. Вістник“, 1898, XI, 129.

нами той принцип у формуловці Рафаловича, що на вимаганнях честі й сумління будує своє життя й стосунки до людей. Ради цього принципа він провадить нерівну боротьбу з громадськими умовами, з неймовірливістю народу до себе, як до „пана“, з безталанням у своєму особистому житті,—одно слово, з усіма тими перешкодами, що „перехресними стежками“ послалися й переплутались на його життєвому шляху. Маючи з природи великий запас невтомної енергії, Рафалович подужав усі ті перешкоди, бодай хоч стільки подужав, що йому пощастило покласти початки солідарности серед селянства й намовити його на боротьбу за своє право. Вузший був район діяльності в Омеляна („Учитель“), але й тут ми бачимо, як багато важить принцип честі й сумління в громадській роботі. Село цілком переродилося, відколи став за вчителя в йому Омелян. Тó була сама темнота, невідомість. „У нас уже звиш 20 літ школа,—оповідає про себе хтось із селян.—Зразу нас били та мучили, щоб ми школу закладали. Добре. Ми заложили. Тоді нас обдерли до сорочки на будову. Добре, ми збудували. Тоді показалося раптом, що для нашої школи нема вчителя і вона три роки стояла пусто. А врешті надали вчителя, той жив у нас 15 літ і нічого не вчив. Сам жидові вислугувався, на людей скарги писав, а прийшлося що до чого, як бувало пан шпектор на візитацію приїде, то з сусіднього села хлопців позичав“¹⁾). Не диво, що від такої науки тікало все село. Омелян поставив науку инакше й не тільки привернув до неї селян, але й

1) „Жите і Слово“, т. V, стор. 411.

по-за школою не складав рук: „в однім місці війтові шахрайства відкрив, у другім з сільськими лихварями задерся, в третім читальню заложив, у четвертім касу позичкову до порядку допровадив“¹⁾, —одно слово, скрізь по собі лишив якийсь користний слід і лишатиме, хоча б куди загнала його вередлива доля, що грається й кидається такими людьми, як трісочкою на хвилі.

Діяльність цих „погибающихъ за великое дѣло любви“ нечисленних борців тепер звичайно буває неширока й обмежена обставинами, але це тільки-но піонери того нового життя, що про його снує свої мрії наш письменник; це перші проблиски тієї кращої долі, до якої він не перестає кликати в своїх творах. Єсть у Франка чудова змістом поезія „Каменярі“, а в ній говорить автор про людей, що з власної волі закували себе в кайдани повинности й борються з темною силою сьогочасного ладу, виставленого тут в образі твердої скелі, щоб кращу майбутність звоювати. І всі ми вірили, — говорить поет про своїх каменярів, отих людей повинности, —що своїми руками

Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ²⁾.

Ту саму віру непохитну проповідує Франко і в казці „Рубач“, де виведено людину, що „рубає запри на шляху людскости, — запри покладені дикістю, темнотою і злою волею“³⁾, та й у багатьох інших своїх творах. Надія на кращу для всіх людей

¹⁾ Ibid., 282. ²⁾ Франко—3 вершин і низин, стор. 55.

³⁾ Франко—Сім казок. Львів, 1900, стор. 13.

долю по всяк час піддержує нашого автора на його тяжкому шляху й додає сили йому встоювати перед ворожими нападами:

Се ж остання війна! Се до бою
Чоловіцтво із звірством стає,
Се поборює правда неволю,
„Царство божє“ на землю веде! ¹⁾...

XI.

Вже з писаннів Франка прозою, що їх я переважно розглядав досі, виразно проступають авторові ідеали та симпатії. Натура у його войовнича й запальна, що з своїми симпатіями та антипатіями не криється, хоч іноді це виходить навіть на шкоду художній вартості його творів. Та найвиразніше виступає особа автора в його поезіях, де особистим почуванням та ліричним поривам художника є ширші простори, щоб розгорнутися й краще себе виявити. Тому-то поезії Франка й постачають найкоштовнішого матеріялу на його характеристику, бо в них він виявляє себе цілком, з усіма своїми вартостями й вадами, даючи відповідь на всі ті запитання що-до власної особи, які можуть цікавити читача.

З орлами я не думаю дружити,
Та я опрусь гниючому болоту;
Щоб через його й другим шлях мостити,
На те віддам свій труд, свою охоту ¹⁾,—

цими рядками можемо закінчити той цикл Франкових творів, що досі ми розглядали—той, що на йому позначилася боротьба між двома громадськими таборами. Але авторові мало виявити свої

¹⁾ Франко—Давнє й нове. У Львові, 1911, стор. 166.

²⁾ Франко—З вершин і низин, стор. 80.

стосунки до цієї боротьби такою негативною рисою: не думаю, мовляв, з сильними на цьому світі дружити,—ні, він у серці своєму носить і цілком виразне позитивне почування до їх, з яким теж не ховається. І скоро вже на „орлів“ пішло, то Франкові того почування не затаїти. Ось, напр., які думки у нашого письменника викликає пишний беркут гірський.

Я не люблю тебе, ненавижу, беркуте!—
За те, що в груді ти ховаєш серце люте,
За те, що кров ти п'єш, на низьких і слабих
З погордою глядиш, хоч сам живеш із них;
За те, що так тебе боїться слабша тварь;
Ненавижу тебе за теє, що ти . . . !

Аж якось неначе б то чудно робиться, читаючи оці гострі рядки за наших, таких на суперечності багатих часів, коли „во главу угла“ всього світогляду чимало людей силкується поставити саму красу, ідентифікуючи її часто з силою, а цю останню з правом,—до того ж не тільки зверхнім правом міцного кулака, а й внутрішнім, моральним, правом; коли відомий афоризм: „хто падає, того ще підштовхни“—ставлять за основу практичної мудрости; коли силу сажають на покуття, кадять їй й поклони перед нею б'ють. „Морально это (що саме—це нам байдуже) или не морально“?—запитує напр. у Горького якийсь „сельській учитель не у дѣль“ і потім сам відповідає: „во всякомъ случаѣ это сильно, прежде всего сильно и потому оно морально и хорошо!“¹⁾ „Волка не осудитъ Господь, если волкъ овцу пожретъ, но если крыса мерзкая повинна въ овцѣ—крысу осудитъ Онъ“²⁾),—теж у Горького моралізує якийсь Щуров.

1) Горькій—Разсказы, т. I. СПб, 1901, стор. 165.

2) Ibid., т. IV. СПб, 1901, стор. 161.

Одно слово—„пою похвалу силъ и презрѣніе къ слабости“, як іронично сформулював був десь таку тенденцію Щедрин. Не великого важить та не багато й громадянської сміливости вимагає, щоб штовхнути того, хто й так має впасти, щоб схилити себе, як билиночку, мовляв Руданський, перед силою. Проте наглядівши орла, що кружляє понад землею та бистрим оком собі здобичі зорить-визирає, поет найновішої формації ледве чи промине таку гарну okazію розчулитися перед цією подією й „воспіти“ красу та силу хижака, а то й штовхнути раз-другий тих, з чиєї крові живе цей гарний паразит. Франко—як небо від землі одійшов од тих одописців, що тільки й знають вихваляти красу та силу. І вовк, і мерзенний пацюк („крыса“) у його однаково винні, однаково огидні, однаково „мерзкі“, мовляв словами Горького; і орел, і гава—однаково хижаки, а з хижаками нема чого церемонитись та сантименти справляти: треба проти їхньої сили виставити таку ж силу на вічну й безупинну боротьбу.

І ось блищить мій кріс¹⁾, ціль добра, вистріл певен,

І вбійчеє ядро під хмари понесе він.

І замість нести смерть згори на земне ложе,

Ти сам спіткаєш смерть під хмарами, небоже.

І не як божий суд, але як труп бездушний,

Ти впадеш, судові тих моїх куль послушний.

Та й не сам ти,—додає зараз же автор,—

А все, що звесь беркут, полоще кров'ю рот,

Вивисшуєсь над мир, тривогу й пострах сіє—

Те кулі не уйде, як слухний час наспіє²⁾.

Усі ті порізнені, поодинокі факти боротьби, що

¹⁾ Кріс—рушниця.

²⁾ Франко—З вершин і низин, стор. 51.

про їх у нас мова була попереду, поет зводить до купи, в одну грандіозну картину світової боротьби між світлом і темрявою, між добрим та лихим на світі. Кипить-лютує,—каже він,—завзята боротьба в природі:

Ще темний Агриман панує,
Роспершись гордо там на сході.
Та в царстві своїм чує він
Таємну дрож. Ось легкокрилі,
Мов стріли, до понурих стін
Летять від сходу свіла хвилі..
Лютує Агриман, гасить
Ненависне проміння враже,
Та хвиля світла все біжить,
Хоч щò він робить, щò він каже.
Хитаєсь трон його твердий
І чуєсь Чорному цареві,
Як Ормузд ясний, молодий
Вже виринає з хвиль рожевих ¹⁾.

Ані трохи поет не вагається сказати—„кто устоить въ неравномъ спорѣ“. Хоча тепер, його словами кажучи, „всюди нівечиться правда, всюди панує брехня“, а проте на майбутність перемогу добра, правди й справедливості, панування щастя вселюдського—забезпечено. Насіння святих основ, посіяне в серцях у чесних людей, вони збережуть цілим, непорушно перенесуть його через усі пригоди й кинуть „на пухку, на живу ріллю“ ²⁾, бо

Твердша від сталі твердої,
Сто раз тривкіша, ніж мур,
Щирих, м'ягких серць твердиня
Супроти громів і бурь ³⁾.

Тим то—„не бійтеся“,—додає поет бадьорості товаришам свого діла:

¹ Ibid., 34.

² Ibid., 13.

³ Ibid., 43.

В кровавих хвилях навалі
Не згине думка, правда і добро,
Лиш краще, ширше розів'ється далі.
Не бійтеся! Не людскости ядро
Та буря зломить, а суху лушпину,—
Ядро ж живеє розростесь без впину ¹⁾.

А коли так, то годі складати руки в зневіррі, твердо й непохитно треба йти вперед—усе вперед і далі та сіяти насіння братерства і любови, за добро і щастя боротись. Адже ж—

Ще те не вродилось
Острее залізо,
Щоб ним правду й волю
Самодур зарізавав.
Ще той не вродився
Жар, щоб в нім згоріло
Вічне діло духа,
Не лиш утле тіло ²⁾.

Дух людський,—цей, мовляв до речі прекрасними словами Франка, „вічний революціонер, що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя й волю“, за визволення людей од застарілих шаблонів, оця невміруща, справді таки „непропаща“ сила—ось що стає за могутчу зброю в боротьбі. Де залунає тільки поклик до визволення, там

Гинуть сльози й сум нещастя,
Сила родиться й завзяття—
Не ридать, а здобувати
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі ³⁾.

І як нема в світі такої сили, що спромоглася б „розвидняючийся день“ спинити, так само нема способу задержати на її шляху оту кращу для всієї людскости долю. За наших часів право стоїть на

¹⁾ Ibid., 154.

²⁾ Ibid., 42.

³⁾ Ibid., 9—10.

силі—це правда, але що ж то сама сила,—запитує поет,—невже ж тільки міцний кулак та зброя?... Ні, відповідає він:

А серця вашого вогонь святий,
А думка, що світи нові будує,
А волі вашої залізні крила,
А переконань, правди блиск яркий—
Чи ж се не також непропаща сила? ¹⁾

Отже, як бачимо, поет відшукав силу, щоб виставити її проти грубої матеріальної сили та насильства, знайшов ту підвалину, на яку можна спертися в боротьбі. Але як „вѣра безъ дѣлъ мертва есть“, так і справжня сила повинна себе чимсь реальним виявити, повинна конкретизуватися в ділі, в роботі, бо інакше була б то мана порожня, облуда, а не справжня сила. І ось поет, що у його власне життя все складається в одну суцільну картину невинної праці, найпершою зарукою майбутньої перемоги виставляє не що, як ту ж таки працю.

Лиш праця ржу зітре, що грудь з'їдає,
Чуття живе, неткнуте заховає,
Непросихаючу нору живить.
Лиш в праці мужа виробляєсь сила,
Лиш праця світ таким, як є, створила,
Лиш в праці варто і для праці жить ²⁾.

З власного досвіду і про себе самого говорить це поет, бо—каже він—

Праця дала до життя мні принаду,
Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив ³⁾.

Тим то зрозуміємо тепер його бажання—„працювать, працювать, працювати, в праці сконать“. „Пісня і праця—великі дві сили“,—додає зараз же Франко й чудову ілюстрацію до цього показує в казці „Без

¹⁾ Ibid., 153.

²⁾ Ibid., 155.

³⁾ Ibid., 64.

праці“, де виводить людину, що з усього може користуватись і кожне бажання своє задовольняти, сама й пучкою не кивнувши: все давав їй чудовний перстень. І кінець-кінцем той самий Іван Лінюх, що навіть смерті не боявся, аби лиш визволитись од тяжкої праці, сам, з власної волі, зрікається чудового подарунку від долі й воліє жити повним життям трудящої людини, аніж, помалу скніючи й розкидаючи творчу силу, животіти якимсь нетруженим паразитом. Ціною важкого досвіду дізнався він, „що праця—це не тільки твердий обов'язок чоловіка, але прямо условина його життя, конечна для життя так, як повітря до дихання... що без праці чоловік звільна перестав бути чоловіком, самостійною істотою. Недостачі тої людської самостійності не надгородять йому ніякі скарби, ніякі роскоші, бо все здобуте без праці являється чимось чужим для чоловіка, якимсь приви́дом, холодною лудою, котра не насичує духа, а тільки його знеохочує й затроює“¹⁾. В останніх словах маємо цілу програму людського життя, як уявляє собі його наш письменник. Справді—жити для його все одно, що працювати, а працювати все одно, що боротись, і власне до цієї триєдиної формули можна звести всю практичну філософію, що міститься в творах Франка.

Але коли Франко бере за синоніми: жити=працювати=боротись, то й останній член цієї тріяди не таїть під собою якогось ікса, або—інакше кажучи—Франкові не все одно, за щ^о боротись, боротьбу не за-для самої боротьби він проповідує.

¹⁾ Франко—Без праці, казка. Львів, 1891, стор. 64.

Йдучи далі за вказівками, розсипаними по творах Франка, ми зараз же побачимо, що ореолом святости повито у його тільки ту боротьбу, яка за мету собі становить високі ідеали людскости.

Люде, люде! я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не може змить,
Спалимо огнем то!
Лишь боротись значить жить...
Vivere memento! ¹⁾—

повний бадьорости кличе поет. Доля у його, поле розумом засіваючи, примовляє-приспівує:

Ти розуме-бистроуме,
Порви пута віковії,
Що скували думку людську!
Двигни з пільми люд робучий,
Двигни з пільми—та до мене!
Розхитай в нім ясні думи,
Розрости бажання волі,
Виплекай братерську згоду,
Поєднай велику силу,
Щоби разом дружно стала,
Щастя-волі добувала! ²⁾.

„Борітеся!“—обертається поет до одnodумців у посланії „Товаришам“:

Борітеся! Терпіть! По всій землі
Рівняйте стежку правді! Де застали
Лиш гложя, терня—там по вас нехай
Зазеленіє жито наче гай ³⁾.

І така боротьба, що має на меті оце святе діло— „рівняти стежку правді“, варта того, щоб за-для неї все витерпіти, навіть—

Проти рожна перти,
Проти хвиль плисти,

¹⁾ Франко—3 вершин і низин, стор. 22.

²⁾ Ibid., 19. ³⁾ Ibid., 45.

Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести ¹⁾).

Надзвичайно характерна оця молитва, що з нею поет обертається до „матері-землі“: і бажання нашого автора, і мотиви цих бажаннів стають перед нами так виразно, що більшого не можемо вимагати.

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бої сильніше стояти,
Дай і мені!

Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничну будить
Чисту любов.

Дай і вогню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай власть,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай страсть.

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам—в серце кривді влучать,
Дай працювать, працювать, працювати—
В праці сконать ²⁾).

Найдужче лякає поета таке життя, що глушить людської душі найкращі почування. „Ліпший не-вдоволенний Сократ, ніж задоволена худоба“—промовляє англійське прислів'я, і творче невдоволення, протест проти буденщини були раз-у-раз лозунгом Франкової діяльності. Сіреньке животіння в атмосфері задоволення маленькими, дрібними радощами вузького егоїзму, що тільки про власні потреби дбає, що розум заколисує й присипляє думку—такого життя органічно не стерпить Франко з його надзвичайно активною натурою, з його на-

¹⁾ Ibid., 42.

²⁾ Ibid., 14.

хилом до широкого альтруїзму та громадської роботи. Адже „вид найвищої погорди гідний“ йому—

Се вид Пилата. що Христа на муки

Віддав, а сам умив прилюдно руки ¹⁾.

Життя байдужне, без діяльного спочуття до людських мук та горя, здається могилою Франкові. Щоб позбутися тихого могильного супокою, він воліє сам мучитися, на себе всі страждання накликає, бо вони ворують думку, будять серце й не дають пропасти людині в людині.

Не покидай мене, пекучий болю,

Не покидай, важкая думо-муко

Над людським горем, людською журбою!

Рви серце в мні, бліда журо-марюко,

Не дай заснуть в постелі безучастя,—

Не покидай мене, гриже-гадюко!

Поки не дійшли ще люде до мети, поки на землі живуть злидні, голод, лихо, сльози, гніт, облуда і насильство —

Не дай живому в домовину класться,

Не дай подумать ані на хвилину

Про власну радість і про власне щастя...

Ох, загніздись на дні душі моєї,

Важкая думо! Сильними кліщами

Стискай те серце, скоро б від твоєї

Схибнув я стежки! Ндочами і днями

Шепчи над ухом: „ти слуга нещасних!

Працюй для них словами і руками

Без бажань власних, без вдоволень власних!“ ²⁾.

Людина, що „власних бажань“ зрікається, що кличе на себе всі муки незадоволених потреб особистих, аби тільки задоволення не зробилося мостом до могили для щиро-людської натури; людина, що вибірає бурхливе життя серед боротьби та

¹⁾ Ibid., 177.

²⁾ Ibid., 35—36.

праці, а не задоволене животіння на спокійній „постелі безучастя“—така людина тямить, певна річ, за-для чого вона кладе таку жертву велику, цураючись світових утих і радощів. Повинна теж мати вона й певні ідеали та надії що-до будуччини, скоро сучасність не дає їй цілого задоволення. І справді поетові на-віч увижаються ті часи,

Коли подібно нам
По довговічних боях, муках люди
Прокинуться, гнилий розмечуть трам,
Що їх давив, і щиро грудь до груди,
Уста до уст притиснуть, мов брати
Приязним, щирим словом заговорять,
Позбувшись пут недумства, темноти
І зависти, і людовладства, й горя¹⁾.

Не хочеться по цьому голосному аккорді все-людської любови додавати ще цитат. Та й на що? Адже, сподіваюсь, читач і сам добре бачить, що з Франка непохитний борець за великі ідеали людськості, і в цьому силою та глибиною свого настрою займає він одну з передніх позицій в українському письменстві, маючи зовсім певне й виразно зарисоване обличчя та своїм власним ідучи шляхом. Хоча він з повним правом може про свої твори говорити: „моя бо й народня неволя—то мати тих скорбних дум“²⁾, але—дарма, що вони скорбні—так рідко прорветься з них голос безнадійного вагання, зневір'я або навіть звичайного особистого почування!.. Та й тоді навіть не далеко автор одходить од своєї основної ноти: він наче соромиться особисті свої почування виявляти, він шукає собі оправдання в тому, що навіть такі твори можуть добру службу справити громаді, показуючи, як не

¹⁾ Ibid., 77.

²⁾ Ibid., 26.

повинно жити, та одвертаючи од того, чого треба стерегтися. Як такий, на думку автора, *argumentum a contrario*, надто характерна Франкова збірка „Зів'яле листе“, що містить цикл надзвичайно сильних і гарних ліричних поезій, мукам безнадійного, неподіленого кохання присвячених. Тепер нам не так має бути цікава сама збірка, як передмова до неї, де автор, характеризуючи героя своєї „ліричної драми“ людиною „слабої волі та буйної фантазії, з глибоким чуттям, та мало спосібного до практичного життя“¹⁾—запитує: „чи варто було трудитися, щоб пустити в світ пару жмуктів зів'ялого листя, вкинути в круговорот нашого сучасного життя кілька крапель, затроєних песимизмом, а радше—безнадійністю, роспукою та безрадністю? У нас і без того цього добра так багато! Та хто його знає, думалось мені,—так на власний закид одповідає Франко,—може це горе так як віспа, котру лічиться вщиплюванням віспи? Може образ горя й мук хорої душі вздоровить де-яку хору душу в нашій суспільності?“²⁾. По такий мові читача, певна річ, не здивує вже, що автор свою передмову кінчає словами Гете: „*Sei ein Mann und folge mir nicht nach*“. А тим часом і з художнього боку збірка ця стоїть дуже високо: цілу скалью різноманітних почувань душевних, що йдуть усе *crescendo* й завершуються катастрофою, зарисовано сильно, по-мистецькому, справжнім поетичним різцем. Та й взагалі треба сказати, що цю „ліричну драму“, як збірку „Зів'яле листе“ на-

¹⁾ Франко—Зів'яле листе. Львів, 1896, стор. 3.

²⁾ Ibid., 5—6.

звав сам автор, варто поставити на почесне місце в світовому письменстві, поруч „Книги пісень“ Гейне та інших таких високопоетичних творів. З чулою, ніжною душею стає тут перед нами поет, добуваючи з того тонкого, делікатного струменту зовсім нові згуки, яких ще не чули ми від його.

...Згублену любов, несповнене бажання,
Невиспіваний спів, геройське поривання,
...Все найвищеє, чим душу я кормлю,
...Той огонь, що враз і гріє й пожирає,
...Смерть, що забива й від мук ослобоняє ¹⁾—

ось що оспівує Франко в своїй „ліричній драмі“, підіймаючись до високости вселюдської думки, виявляючи не тільки глибоке розуміння душевних переживаннів, а й мистецьке вміння орудувати формою, надавати мові найтоншого виразу. Без глибокого зворушення не можу я читати оцього, напр., слова до коханої:

Я понесу тебе в душі на дні
Облиту чаром свіжости й любови,
Твою красу я переллю в пісні,
Огонь очей в дзвінкій хвилі мови,
Коралі уст у ритми голосні... ²⁾.

Не можна так само забути зворушливого прощання поета з своїми піснями, той знаменитий, кожному відомий мабуть епілог—„Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі“. Тут справді багатющий скарб чуття заложено, якого не міг подужати навіть „бездушний міль“ нелюдського відчаю й туги, що пробивається повсюду в тих піснях. Як поет, доходить тут Франко вершечка своєї творчости, давши зразки невмірущої лірики.

¹⁾ Ibid., 17.

²⁾ Ibid., 68.

XII.

По змозі докладно розглянув я на попередніх сторінках загальний характер Франкової творчости. Я силкувався вияснити й на численних прикладах з творів нашого автора показати ту загальну ідею, що червоною проходить ниткою через усю його творчість і надає їй вигляду складеної в одну цілість картини. Тепер час обернутися вже й до деяких подробиць, що до загальної характеристики нашого співця боротьби й контрастів нових додають рис і роблять її виразнішою.

Мені доводилося вже зазначати, що Франко не тільки очей на важку дійсність не заплющує, не тільки її не ідеалізує, а навпаки—показує сьогочасність у низці сумовитих, безпросвітних малюнків, що важко б'ють по нервах читача й не дають йому приставати на згоду з дійсністю. Цей безпросвітний і темний взагалі фон Франкових творів не раз навіть нарікання накликав на автора—за те ніби, що занадто песимистично дивиться він на соціальні стосунки людські й тенденційно чернить їх, у гіршому показує світлі, ніж на ділі буває. Правда, мені вже й те доводилось зазначати, що з цього непоправного, як що так можна сказати, песимиста що-до сучасности—такий само непоправний оптимист що-до будуччини й ідеаліст у найкращому розумінні сього слова. Але навіть що-до сучасности песимистом можна Франка назвати хиба з великим застереженням,—як що хочете, таким великим, що кінець-кінцем воно в зовсім іншому світлі виявляє письменницьку вдачу нашого автора. Прилучити його безоглядно до песимистів

не дає, насамперед, бадьорий тон його творів та неугасима певність, що правда й справедливість таки візьмуть на-останці гору над кривою. Але ще більше важить тут одна кошовна риса письменницької психики Франка, що примушує його скрізь і по всяк час по-за людиною-звірем, людиною-хижаком шукати людину-брата, людину-друга. Малюючи найобридливіші образи хижацтва, злоти, неправди та насильства, Франко не перестає разом з тим нагадувати, що „не люде—наші вороги“, що

Не в людях зло, а в путах тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З їх мукою і їх ділами ¹⁾.

Не в серці людським зло!—ще раз проказує він,—

А зла основа—

Се глупота й тота міцна будова,
Що здвигнена людьми і їх же губить ²⁾.

„Хай він,—каже автор про „люд потомлений“,—

Що був волом весь рік,
Робив немов машина,
Почує в собі дух живий,
Пізна, що й він людина ³⁾.

Франко найдужче певний того, що з людей тільки продукт історії та зверхніх обставин життя, яких міцну руку однаково зазнають і великі й малі на сім світі, і ця певність дає нашому письменникові силу ставитись об'єктивно, хоча, звичайно, й зовсім не байдужно, навіть до найшкочливіших з його погляду людей. Франко не так цих людей судить та гудить, як вияснює, чому вони саме такими, а

¹⁾ Франко—З вершин і низин, стор. 45.

²⁾ Ibid., 175.

³⁾ Франко—Із днів журби, стор. 62.

не іншими поробились; з його не так суворий та немилосердний суддя, як люблячий учитель, що тільки показує на негативних прикладах, як люде відхиляються від нормальної людської натури. Любов до людскости найдужче відзначає нашого співця боротьби, та разом з тим абстрактна, безособова, мовляв, людскість не застує йому конкретної особи в кожній живій людині, як це показують хоча б оці слова:

Любов людей, мов хліб той до засіка,
Громадь і степенуй в любов до чоловіка¹⁾.

Перечитуючи збірку „Мій ізмарагд“, читач не може проминути бездоганної з художнього боку й глибокої ідеєю своєю „Притчі про жите“, в якій автор переказує одну східню легенду. Чоловік, утікаючи від лева в пустині, побачив дерево, що росте над глибокою безоднею. Втікачеві нема іншої ради, і вчепившись за стовбур того дерева та висячи над безоднею, шукає він підпори своїм ногам і ставить ногу на щось тверде, що здається йому виступом скелі. Почуваючи себе трохи безпечніше, хоча лев усе ще реве у його над головою, втікач оглядається кругом і з жахом бачить, що коріння дерева без упину точать миші й підтинають потроху його останній порятунок. Кинув він оком у низ - а там на дні провалля величезний смок роззявив страшну пащу й видимо тільки дожидається, коли здобич упаде до його. І заразом почув утікач, що припічок, на який він безпечно був поставив свою ногу - заворушивсь під ним. І придивившись, ще з більшим жахом він побачив, що за

¹⁾ Франко—3 вершин і низин, стор. 175.

підпору йому була гадюка: вона, звинувшись у клубок, дрімала в розколині. І от—

Наче труп холодний

Він висів, певний, що в найблизшій хвилі

Коріння миші підгризуть, гадюка

У ногу вкусить, сил його не стане,

І вниз він упаде змії в пащеку.

Та і в такому страшному, цілком, здавалось би, вже безпорадному становищі око нещасного набачило враз сцільник на гильках дерева. Останньої сили добуває чоловік, щоб дістати меду і, припавши устами до сцільника, забуває про всі небезпеки та страхіття й велику почуває полегкість,

Найшовши в тих краплинах медових

Несказану, високу розкіш раю...¹⁾

Надзвичайно цікаве пояснення легенди вложив автор в уста Будді. Пригоди, що спіткали чоловіка на шляху—це небезпеки щоденного нашого животіння: смерть, непам'ять людська, невблаганий час, наша власна обмеженість. Здавалося б, що серед таких обставин немає та й не може бути людині ні упокою й радощів, ні забуття й полегкості. А проте—додає поет—

Одно лиш нам

Лишилось—те, чого ніяка сила,

Ніяка нам пригода взять не може—

Се чиста розкіш братньої любови:

Се той чудовий мед, якого крапля

Розширює життя людське в безмір

Підносить душу по-над всю тривогу,

Над всю турботу із-за діл минутих—

В простори повні світла і свободи.

Поспішайте ж натішитись оцим „чудовим ме-

¹⁾ Франко—Мій ізмарагд, стор. 55.

дом“, що єдиний дає заспокоєння й забуття щохвилинних пригод та небезпек у житті,—так кінчить автор свою прегарну притчу,

Бо тиш в тому, що серце ваше чує,
Чим груди повні, чим душа живе,
У роскоші любови і бажання,
В братерстві, у надії, у змаганні
Довищих чистих цілей є ваш рай ¹⁾.

Без такої любови не мають жадної ціни у нашого поета ніякі славні вчинки; найвищі подвиги без неї не варті нічого, бо

Одна любов з них зробить скарб цінний
Перед престолом Бога ²⁾.

Сама любов дає зміст життю,—оте високе „вміння жити“, якого інакше не добути. „Уміти жити!“— кличе поет —

Трудне, високе вміння,
Котрого жадна книга не навчить,
А лиш навчає досвід і терпіння
Й л ю б о в, що всіх ріднить і єдинить ³⁾.

Любов до живої конкретної людини—це в світогляді у Франка зміст усього життя людського, і всі його твори показують, що основи братерської любови до всієї людскости глибоко заложені в серці поетовім, і вони й стали йому за ту Аріяднину нитку, що вивела його з лабіринту життєвих суперечностей на праву путь. Кілька ілюстрацій з Франкових творів покажуть нам оцю його, як письменника, основну рису виразніше.

Ось перед нами Каїн (легенда „Смерть Каїна“), цей на віки-вічні вигнанець з-посеред громади людської за страшний гріх братовбивства,—

¹⁾ Ibid., 57. ²⁾ Ibid., 19.

³⁾ Франко—З вершин і низин, стор. 212.

І був весь світ ненавистний йому:
Ненавистна земля і море й ранній
Пожар небес, і тихозора ніч;
Ненавистні були йому всі люде,
Бо в кожному лиці людському бачив
Криваве, сине Авеля лице...
Ненавистна була йому і та,
Котру колись любив він більш вітця
І матері, і більш всього на світі—
Його сестра і жінка враз, нелюба
За те, що їй ім'я було—людина ¹⁾.

І ось цей зневірений у всьому мизантроп, це ходяче втілення зненависти й ворожнечі, якому все нагадувало про страшне його злочинство й невимовними пекло муками—він цілком переродився, зазнавши того ж таки могутнього почування—любови. Приглядаючись з вершечка гори до тієї лютої боротьби, що кипіла в раю коло дерева пізнання добра і зла та дерева життя, завважив він раптом, що тільки покуштує хто плоду з дерева життя, той

Прояснювався увесь, благим спокоєм
Проймався і голос піднімав і кликав
Усіх до себе, ворогів найгірших
Мов друзів обнімав і був неначе
Той плястер меду чистого солодкий
І запахущий, ясний і поживний,
Одним чуттям наскрізь пронятий.
Значить: чуття, великая любов—
Ось джерело життя ²⁾

І першому душогубові, людозненавистникові й непримиренному ворогові усього живущого й цілої природи навіть—враз усе в іншому показується світлі.

¹⁾ Ibid , 395.

²⁾ Ibid., 412—413.

Чуття, любов! Так ми ж їх маєм в собі!
Могучий зарід їх у кождім серці
Живе,—лиш виплекать, зростить його,
І розів'есь! Значить, і джерело
Життя ми маєм в собі і не треба
Нам в рай тиснутись, щоб його дістати!
О, Боже мій! Невже ж се може бути!
Невже ж ти тільки жартував, як батько
З дітьми жартує, в той час, як із раю
Нас виганяв, а сам у серце нам
Вложив той рай і дав нам на дорогу? ¹⁾

Зміст і вартість життя знайдено, і безмежним мукам Каїновим ту ж мить кінець прийшов. Він чує, що навіть у його в серці—

Гнилім, побитім і закаменілім
Жие ще, розвиваєсь і цвіте
Те райське сім'я, та свята любов ²⁾.

І немов крига на животворному сонці, так під теплом того могутого почування росте в серці Каїновім зненависть та ворожнеча до людей. Мені, — промовляє він тоді, —

Так дуже жаль усіх людей,
Тих бідних, засліплених! Я їх так
Люблю з їх сліпотою й лютим горем,
З їх поривами до добра... ³⁾

Бо зрозумів тепер він, що обмеженість природи людської, могуті спокуси, розкидані скрізь у житті, незнання правого шляху й правдивої людської мети—ось де справжні причини того, що люди зробили пекло на землі, що

Мечуться вони, мов лист сухий
В осіннім вітрі—ріжуть і мордують
Одні других лютіше звірів лютих
І риються в землі, до неба рвуться,
Пливають по морю—в небі, чи за морем

¹⁾ Ibid., 413.

²⁾ Ibid., 414,

³⁾ Ibid.

Шукають раю, щастя, супокою,
Шукають того, що лиш в серці своїм,
В любові взаїмній можуть ізнайти ¹⁾).

Але зрозуміти—давно вже сказано—значить і простити. І ось недавній людозненавистник та перший душогуб, що розпочав своїм злочинством на землі безупинний, безмежний ланцюг душогубства, злочинности й лиха, надумує свій гріх спокутувати, показавши людям, „як у власних серцях рай новий створити“. І хоча Каїн і падає фатальною жертвою свого заміру, з руки власного нащадка смерть прийнявши, проте вмірає він, помирившись з життям. Навіть по смерті

Він лежав, немов дитя
Вколисане до сну, простягши руки,
З лицем спокійним, ясним, на котрому,
Здавалось, і по смерті тіла ще
Несказанна утіха і любов ²⁾).

Думаю, що навіть у всьому світовому письменстві не багато можна знайти творів, перенятих такою великою й величною ідеєю, з таким грандіозним образом любови... І що може найцікавіше—автор, очевидно, не випадково, щоб змалювати духове переродження, вибрав за героя своєї легенди Каїна, цього батька злочинности як-раз проти братерської любови, цього, скажу так, подвійного душогуба. Видимо, Франко бажав показати цим, яке з любови надзвичайно потужне почування, коли може переродити й оновити навіть найзапекліші в лихому серця, повні великої злости, безмежної зненависти. Не забуваймо ж, що любов, на думку Франка, це найперша навіть ознака цілої, не розполовиненої, справді людської натури

¹⁾ Ibid.,

²⁾ Ibid., 420.

Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надія ще лік,
Кого бій ще манить,
Людське горе смутить,
А добро веселить—
Той цілий чоловік ¹⁾),—

так визначає наш поет „цілого“ чоловіка, любов і тут на першому поставивши місці. По-за цим, очевидно, для його нема людини—принаймні гармонійно складеної, цілої, справжньої людини, вартої цього великого наймення, що „звучить гордо“, мовляв словами популярного російського письменника.

Взагалі кажучи, пробудження людини в таких істотах людського образу, які, здавалося б, цілком цей образ і подобиє людини втратили, та ще бажання вирватися з буденних обставин, вернути втрачений рай духового супокою або відродитися до нового життя—ось звичайна у Франка, найлюбіша йому тема, до якої часто він вертається в своїх творах. Письменник наш надзвичайно цікавиться такими питаннями й раз-по-раз з любов'ю та спочуттям стежить за процесом духового перевороту в своїх героїв, потужним розмахом свідомого своєї сили художника окреслює найдрібніші його прояви, найменші подробиці зазначає. Через те мотив любови, морального переродження й оновлення, коли в людині прокидається сумління—цей мотив стоїть на центральному місці в творах Франка. Автор ніби певен, що нема такої людини в світі, хоч би як занепала вона морально, у якої в серці не лишило-

¹⁾ Ibid., 15.

ся б хоч зерна справді-людської натури, що слушного часу голосно про себе нагадує; навіть у Каїна, як ми допіру бачили, настав час, коли „перший раз мета йому заблисла“. Ось мінімальне вимагання, яке Франко ставить до кожного:

То ж сли всю життя путь
Чоловіком цілим
Не прийдеш тобі бути—
Будь хоч хвилечку ним ¹⁾.

І будьте певні—він зуміє таки вишукати цю спасенну „хвилечку“ у своїх героїв, коли з мукою й надією, слухаючись єдино голосу розбурканої совісти, кидаються вони шукати мети й тямку в житті...

От хоч би Герман Гольдкремер („Boa constrictor“),—на що вже, здається, над хижакими хижак, а й у його наглядів автор хвилину, коли блиснуло оте „последнє зерно людської натури, котре ще осталося в нім неперепалене забійчою золотою гарячкою“ ²⁾, коли в йому на часинку прокидається „цілий чоловік“,—правда, на одну часинку. Ось мерзенний зрадник Тугар Вовк, що свій рідний край продав лютому ворогові („Захар Беркут“),—і він ціною власного життя зумів заплатити за гидкий свій учинок, і у його прокидається иноді сумління, і йому в душі озивається щось святе... Так само ріпник Іван („Ріпник“) занехаяв гуляще життя й морально ніби на-ново на світ народився, мріючи про те, щоб спокувати гріх свій перед покинутою дівчиною; так само й „хлоп-ледащо“ Зелепуга („Яць Зелепуга“) зарікається заживати єдиної своєї втіхи, горілки, щоб нове почати життя, певною метою по-

¹⁾ Ibid.

²⁾ „Молот“, р. 1878. стор. 57.

значене. І лихвар Вагман („Перехресні стежки“), що допомагає селянам, виробивши навіть своєрідну лихварську філософію на оправдання тієї допомоги, і Стебельський („На дні“), який покинув неробоче життя й за довго до народження толстовства практично справдив у житті багато з його постулатів—ці такі не схожі люде однаково озвалися на голос кращої сторони людської натури. Хто читав повість „На дні“, той певне до віку не забуде Бовдура, оте „гниле порохно“, найтипівішу особу з-межи покидьків громадянства. А тим часом і у цього звіря в людському образі знайшлися хвилини, коли „його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли“... Тоді,—оповідає далі Франко,—„з очей счез гнилий блеск світячого порохна... Понурі гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов на-ново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса якоїсь дикої звірячої душі“ ¹⁾. Та й поза цимнадто промовистим прикладом, згадаймо сльози звіря-отамана над шматком панщизняного хліба („Панщизняний хліб“), або плач пана Мигуцького („Панські жарти“), теж досить виразної масти суб'єкта; згадаймо ще цілу галерею сцен та образів із „Жидівських мелодій“—усіх отих людей (поєми: „У цадика“, „З любови“, „По-людському“), які каються за старе й шукають нового, з яких кожен вирвався з „власти тьми“ й лютости і, ставши людиною, „ненависть в власнім серці до людей переборов“ ²⁾, як мовляє герой поеми „По-

¹⁾ Франко—В поті чола, стор. 119.

²⁾ Франко—З вершин... 274.

людському“ ¹⁾. І я ще тут тільки такі твори згадую, в яких моральне народження брентить головним мотивом; а скільки ще раз буває воно у Франка епізодично, як мотив другорядний!

Та Франко покаже нам, що людина під час духового піднесення й не того ще може доказати. Ось для прикладу невеличка сценка з відомої повісти „Для домашнього огнища“. Я вже згадував про Анелю Ангаровичеву, що за-для добра своєї родини пустилась на найгидче може хижацтво—торг живим крамом. І от дівчат, що їх Анеля продала в публичні доми, поліція приводить перед її труп, щоб свідчили проти неї перед чоловіком небіжки, капітаном Ангаровичем.

Дівчата підійшли ближче до Анелі. Капітан підняв на них очі з виразом розпучливого благання.

—Скажіть тепер, чи це та сама пані, що вас вербувала до служби?

—Ні,—відповіли дівчата в один голос.

Гірш (агент поліції) аж підскочив, аж почервонів зі злости.

¹⁾ Я дуже радий, що можу тут згадати оповідання саме з єврейського життя—свідків того, як безсторонно й терпимо ставиться наш автор до євреїв. Річ у тому, що дехто з надмірних патріотів з-межи євреїв кидав Франкові обвинувачення, що він тенденційно малює єврейство; за підставу до такого обвинувачення послужили типи євреїв-експлуаторів, яких часто виводив на сцену Франко (Див.: *Cupidus veritatis*—Литература благих наміреній, „Восходъ“, 1896, кн. V). Таке обвинувачення, так само як і подібне од „патентованих патріотів“ українських чи польських, найкраще збивають згадані тільки що твори, в яких автор малює євреїв не чорними експлуаторами, а просто людьми, що шукають правди й справедливости. Та і взагалі, коли доводилось Франкові торкатись єврейської справи, завжди він освітлював її відповідно до принципів гуманности й справедливости, без жадної ворожнечі до єврейства, як до нації. (Див. першу Франкову повість „Петрії й Добошуки“, а також „До світла“, „Перехресні стежки“, то-що; порівн. ще брошуру „Радикальна тактика“, ч. I, Львів, 1898, в розділі „Радикали і жиди“).

— Це неправда!—скрикнув.—Це не може бути!

— Пане Гірш!—строго упінув його комисар.—
Маєте мовчати!.. Прощу мені ще раз рішуче сказати,—
мовив далі, обертаючись до дівчат,—чи оця пані вер-
бувала вас до служби, чи не ця?

—Ні, не ця!—рішуче відповіли дів-
чата ¹⁾).

Я певен, що ця надзвичайно зворушлива сцена,
до якої аналогічну з цілого нашого письменства
можна добрати тільки в Шевченкових „Неофитах“ ²⁾),
ніколи не вивітриться з пам'яті у того, хто читав
Франкову повість. Оце коротеньке, але глибокого
змісту повнісеньке—„ні“ довго озиватиметься в ушах
у читача, як одно з найкращих вражіннів, яких
зазнаєш од того високого образу, коли людина
саму себе перемогла, хоч „на хвиличку“ стала
справжньою, „цілою“ людиною. І знов же це не
єдиний такий у Франка образ: до його десятками
можна вишукувати паралелі. Наведена тут сцена
тільки зачинає собою цілий ряд людських постатів,
у яких збуджена совість виявляється найвищою ви-
бачливістю, всепрощенням і саможертвою. Згадаймо
Гурмана („Украдене щастя“), що прощає Ми-
колі заподіяну йому смертельну рану й поспі-
шається сказати, що це його власної руки справа;
згадаймо Гриця та його батька („Гриць і панич“),
що не тільки забули помститися над паничем, але
навіть допомогли йому ціною власних мук; згадаймо

¹⁾ Франко—Для домашнього огнища, стор. 147—148.

²⁾ . . . Припливуть

І прилетять зо всього світа

Святії мученики—діти

Святої волі; круг одра

Круг смертного твого предстануть

В кайданах і... тебе простять („Неофити“).

дівчину, що власної крові й життя не пожаліла, аби врятувати людину (поема „Бідний Генрих“); згадаймо старенького пан-отця, що головою наложив за-для добра своїх парафіян („Панські жарти“); згадаймо, що зробили й ці селяне, коли їхний ворог лютий, пан, попався їм до рук зв'язаний, безсилий і зневажений:

Ні жаден крик ворожий,
Ні згідний сміх, ані проклін
З юрби не вийшов. Що вже кпити,
Клясти і зв'язаного бити,
Коли й без нас побитий він? ¹⁾

Та й того ще мало: ті самі забиті, темні селяне дають іще помочі безпорадній жінці свого ворога й лютого ката і самохіть беруть на себе панщизняну повинність, не попускаючи, „щоб пані так і пропадала серед живих людей“ ²⁾, а на-останці йдуть навіть благодіти помилування своєму ворогові. І найцікавіше, може, що в очах нашого автора зовсім не герої ті, хто чує силу на такі подвиги всепрощення й саможертви, а звичайні собі люде, часто на загальний погляд навіть підупалі люде, до покидьків громадянства належні, як згадані допіру проститутки. Легко через те зрозуміти, яке безмірне здивування викликають їхні вчинки геройські у заінтересованих людей, що зовсім иншого од їх могли сподіватись.

Невже це правда? Ви не п'яні?
Невже ви люде тож, і в вас,
У мучених, похилих, битих,
Не зглухло людське чуття? ³⁾—

так проривається оце здивування у жінки нелюда-

¹⁾ Франко—3 вершин..., стор. 376.

²⁾ Ibid. 380.

³⁾ Ibid., 382.

пана, що ні очам, ні ушам своїм не діймала віри, коли побачила жаль і спочуття до себе од тих, хто дуже багато мав причин, щоб ненавидіти.

Отже бачимо з цього, що і в особистому житті кожної людини, як і в житті громадському, Франко шукає насамперед моментів боротьби—боротьби внутрішньої, боротьби людини з собою, з власною натурою,—і моменти ці ставить раз-у-раз напереді, на покуті, скажу так, у своїх творах. Людина, на погляд нашого письменника, носить у собі дві супротивні основи, що не можуть органічно помиритися й одна одну виключають. З одного боку, у кожного в серці заложено „зерно людської натури“, розуміючи під ним зародки кращих поривань людських; з другого—у кожного живе поруч і свій „звір“, ота „хижа бестія, що дрімає на дні душі кожного чоловіка, іноді ворущачись зовсім явно, а іноді ховаючись так глибоко, так старанно, що хочеться вірити, що її там і зовсім нема“ („Основи суспільности“) ¹⁾. Zwei Seelen leben, ach, in meiner Brust—це звичайна трагедія між людьми, образ якої разгортає залюбки Франко, ставлючи її в глибоку залежність од самої натури людської, що їй немов призначено вічно хитатись між зазначеними крайніми полюсами, отими протилежними основами душі. Як життя соціальних організмів складається з сутичок та боротьби громадських класів, так само сутички й боротьба отих заложених у душу кожній людині основ, тих „двох душ“, творить внутрішнє життя людей, глибоко інтимні, індивідуальні їхні переживання. Перевагу часами має то одна, то друга

1) „Житє і Слово“, т. II, 241.

з тих основ. Проте Франко певен, що і в цій особистій боротьбі, яка роздирає й розполовинює „цілого чоловіка“, особу людську, остання перевага буде таки за основою добра, правди й справедливості, за людиною в людині, а не за „хижою бестією“. Ця певність виявляється з тієї любови, з якою автор стежить за кожним людським по-рухом у своїх героїв, зазначає кожен про́яв добра в їхніх переживаннях, а ще більше—з тих численних прикладів морального відродження й високих подвигів безмежної вибачливості й альтруїзму, яких повно в творах Франка. Вони в цілості складають ніби якийсь величній гимн людині, як людині, підіймаючись иноді до пророчого пафосу й натхнення, як у поемі „Мойсей“.

О, ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання ¹⁾,—

це не тільки рідному народові міг би проказати Франко, а й усій людскості, як і кожній людській особі з'окрема,—людині—однаково, чи пишеться вона з великої чи з малої літери.

Я вже попередю згадував, що до всіх своїх героїв, навіть до лиходіїв найзапекліших, Франко ставиться не як суворий, неблаганний суддя, а як люблячий, спочутливий учитель. Повинен тут додати, що це треба розуміти не так, що автор ніби виправдує лихее, або що йому байдуже про його. Вчинок Пилата, що вмив руки од наслідків діла тих самих рук, Франкові здається найганебнішим учинком; так само й „постеля безучастя“, на дум-

¹⁾ Франко—Мойсей, поема. Львів, 1905, стор. 6.

ку нашого письменника—все одно, що моральна домовина для людини. Автор, що вміє любити і прощати, вміє так само ненавидіти, але й зненависть його впливає з тієї ж таки любови до правди, добра й справедливости. Усе, що перечить оцим основним вимогам щиро-людської натури—варто тільки зненависти, може проти себе тільки боротьбу викликати: иншого становища не розуміє Франко. В „Тюремних сонетах“ він оповідає про двох богинь, що приснилися йому в тюрмі: одна була Любов, друга—Ненависть, і ось що мовила ця друга:

Я—Ненависть,

Любви сестра й товариш невід-
ступний

Ненавижу я все, що звесь лукавість
І кривда й лад нелюдський та підкупний,
Ненавижу я всю ту неправість,
Що чоловіка пха на путь непутний,
Що плодить в душах підлість, брехні, зависть,
Крутіж отой могучий, каламутний.

І богиня, ота свята Ненависть, дає поетові свою заповідь—на невпинну боротьбу з лихом:

Щоб ти зненавидів його і бивсь з ним сміло:
Хто з злом не боресь—той людей
не любить ¹⁾.

До цих слів нічого не треба додавати. Хиба те, що і в любові, і в зненависті автор однаковий: усе той самий борець—за вищі сторони натури людської, за справжню людину проти „хижої бестії“...

XIII.

Як поет любови в найвищому й найблагороднішому розумінні цього слова, Франко віддає свої симпатії тим, хто найдужче їх потребує—усім малим

1) Франко—З вершин і низин, стор. 175.

людям: отій сіромі, в поті чола трудящій, пригніченим та знедоленим обставинами нашого соціального ладу. Певне та ж таки риса нашого письменника зродила в йому і його жалісливі, зворушливої любови повні стосунки до дітей—отих теж малих людей, що носять у зародку всі прикмети людської натури й колись мають прилучитися до одного з ворожих таборів, стати в лави або пригнічених, або хижаків. Може бути, що стосунки нашого письменника до дітей—це деталь, але деталь така для Франка характерна, що я конче вважаю за потрібне спинитися на ній, бо вона ще одну рису додає до нашої характеристики Франка, як поета любови. Адже не дурно, певне, „дитячі серця“, тобто нахил дітей до чистої й некорисливої любови, вважає він за „найкращий скарб“ у людини ¹⁾.

Малюнкам з дитячого життя, що висвітлюють психологію цих малих людей, Франко присвятив цілий цикл оповіданів („Малий Мирон“, „Грицева шкільна наука“, „Оловець“, „Schön Schreiben“, „Борис Граб“, „Мавка“ „Один день з життя уличників львівських“), не рахуючи епізодичних картин по тих творах, в яких дитяче життя не стоїть на передньому плані (дитячий вік Германа в „Boa constrictor“, відповідні сценки в повісті „Для домашнього огнища“ та ин.). Треба до цього додати, що оповідання ці та епізоди взагалі належать до кращих між творами Франка. Автор сам любить дітей, і це почування авторове до маленьких героїв і його твори оповиває якоюсь сердечною огрійливістю та лагідним чуттям. Коли авторові доводиться торкатись

¹⁾ Франко—3 вершин... стор. 58.

сутичок між дитячою вдачею та домаганнями дорослих, він раз-у-раз тягне руку за слабших, не зіпсованих істот, що багато лиха зазнають од усяких „педагогічних“ над собою експериментів.

Франко не тільки любить дітей, а й розуміє душу дитячу й особливу вдачу. Надто любить він спостерегати й додивлятися до того, як починається розумове життя, як з'являються перші проблиски критичної, нешаблонової думки в молодому організмі, коли народиться свідомість у людини—отой, мовляв словом російського поета, „первый младенческий крикъ въ челоѣкѣ родившейся мысли“. Франко пильно і з видимою втіхою показує вам такі епізоди з дитячого життя, коли який-небудь малюк починає замислюватися над тим, що бачить і чує круг себе, коли у його „невеличкі сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається—думка починає рушати ся“, або коли „на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає—це думка надходить“¹⁾). Для його отой перший крик народженної в людині думки цінний вже сам по собі,—дарма, що та думка часто буває і непевна й недостигла, а з погляду дорослих то може й смішна та недотепна; цінний через те, що це своя думка, не підслухана й не вихоплена у старших, не шаблонова. За цю першу свою думку дітям звичайно доводиться витерпіти й першу боротьбу з дорослими, що часто зовсім не свідомо силкуються нагнути дитину на свою вдачу, скерувати думку її на утерті шаблони, растоптавши зародок оригінальності в дитячій натурі. Щирою тугою та жалем брелять у Франка сторінки, що

¹⁾ Франко—В поті чола, стор. 30 і 32.

оповідають про перші муки й розчарування малих людей: „бідний малий Мирон!“—таким вигуком кінчає письменник оповідання про першу боротьбу одного з маленьких героїв своїх, і в тому вигуківі одбилися грікі домисли автора про невеселу сучасність та ще більш невеселу майбутність любої йому малечі.

Любов до дітей, отих майбутніх борців та страдників, виявляється у Франка ще однією цікавою рисою. Він часто зазначає ту вагу, що мають діти в житті матері: вона ніби з дитиною й сама на-ново родиться, стає морально кращою й чистішою од того тільки, що через неї появляється нове життя на світ „Ах, Боже!—вирвалось у одної з героїнь оповідання „Маніпулянтка“,—мати таке маленьке-маленьке дитяточко, знати, що воно моє, могли його пестити і тулити до себе—щò за щастя! Неба не хочу, тільки один день такого щастя! Бачити, як воно, манюсеньке, тріпочеться, як простягає до тебе пухкенькі, кругленькі рученята, як усміхається рожевими усточками, як приляже до твоєї груди всім своїм дрібненьким єством, і чути, що воно твоє, частина тебе самої—ох, Целінко, тільки день, тільки годину такого щастя, а потім я готова вмерти в найстрашніших муках“¹⁾. Саме передчування героїні з оповідання „Між добрими людьми“, що вона носить у собі нове життя, напоює її „якоюсь несказанною радістю і втіхою“²⁾, а бідній, пригніченій наймищці-єврейці („Сурка“) вперше на віку підшіптує думку, що з неї така ж сама людина, як і з її пишної господині. Усього доводилось терпіти Сурці од господині, та я—оповідає наймичка—

¹⁾ Ibid., 243. ²⁾ Ibid., 305.

Гляжу на неї—не злісно!
Не було злости й крихітки
У моїм серці в ту пору,—
А гордо так, як царівна,
Оттак сказала би злюці:
„Хоч ти коршмарка багата,
А я лиш служниця бідна,
А я тепер тобі рівна:
Я—мати, злюко, я мати! 1)

І та ж таки Сурка бідолашна, тільки глянувши на свою дитину, „про світ, про горе забула“:

І стало якось так ясно
Довкола мене і любо,
Неначе сніг весь ростаяв
І вітер теплий повіяв
І пруття зеленню вкрилось 2).

Треба ще додати, що всі жінки, яких слова я тут навожу, зважаються мати дітей наперекір тим вимоганням, якими сучасне лицемірство обставило легальне материнство, і що, значить, життєва путь і самих матерів і дітей їхніх не квітами поросте, а самим терням колючим. А проте навіть і з такими не дуже принадними перспективами дитя здається все ж сподіваним гостем, що саму матір морально підіймає й остерегає її од занепаду. „Діти—велика річ. Діти—половина матері. Одна половина може би й рада піти дозволити собі, а друга кричить: „а ми, мамо! Що з нас буде?“—і не пустить тамтої половини“ 3)—так вияснює своєрідною мовою вагу дітей для матері проста селячка. До дітей та матерів, переважно до тих із них, яких громадський голос виставляє морально пропадащими, Франко ставиться

1) Франко—З вершин., стор. 239.

2) Іб д., 242.

3) Франко—Украдене щастя, стор. 104.

так, як і годиться співцеві любови та гуманности, борцеві проти лютих та лукавих і лицемірних основ сьогочасного громадянства. Багато сторінок у тих його творах, що торкаються питання про так зване вільне кохання („Маніпулянтка“, „Між добрими людьми“, „Для домашнього огнища“, „Сурка“, „Тетяна Ребенщукowa“, то-що), лунають як справжній виклик громадянству, і йому таки добре достается од автора за боязкість, легкодухість та фарисейське лукавнування, що часто окривають собою саму-но бридку та ганебну розпусту.

І в справах особистого життя, а такою насамперед треба вважати сферу кохання,—Франко лишається самим собою. Він і тут так само спочуває окривдженням проти хижаків і так само бореться проти всякого поневолення та міщанських пересудів, що ними повсюду оплутано життя людське. Під прапором любови й тут виступає він,—тієї любови, що одчиняє людям нові можливости, рівняє їм шляхи до правди й справедливости і провідною зоріє зорею до справжнього людського—зільного і нескаламученого—щастя...

XIV.

І проте саме тут до речі буде згадати один із найлюбіших Франкові виразів, якого він часто у всяких варіаціях уживає—„екстреми ся стикають“—крайности сходяться... У цього великого гуманіста, щирого співця високої любови до людини, проповідника вибачливости й саможертви, за якого ми знаємо Франка,—у його є одна риса, якої инакше я не вмію назвати, як зародком „жестокого таланта“, беручи епітет цей у тому самому розумінні, в якому приклав його до Достоевського Михайловський. Я дивлюсь на Франка не тільки як на спів-

ця боротьби, але й контрастів, і коли досі я силкувався оправдати першу половину характеристики, в заголовку цієї праці зазначеної, то час і про другу вже згадати.

Щоб зрозуміти до ладу й усіма сторонами Франка, як письменника, треба взагалі пам'ятати, що серед його письменницьких прикмет є заложений у самій вдачі нахил до малювання життєвих контрастів,— таких ситуацій, що не тільки суперечать, а просто таки всією істотою своєю протестують проти околиць обставин. Де-небудь на лоні природи, серед ідилічних, тихомірних, можна сказати, обставин, письменник змалює вам зненацька таку картину, такий „веселенький пейзажик“ покаже, та ще й з такими деталями зовсім не ідилічної натури, що у вас од жаху морозом сипне по спині. Візьмемо, напр., невеличке оповідання, що так і зветься „На лоні природи“, хоча з його і не найпоказніший, може, зразок згаданого нахилу Франкового до малювання контрастів. Несвідома охота одного ледачого урвителя до непотрібного нікому руйнування та убивства, його дикий гнів на рибу, через яку він мало не загинув, розкіш, з якою він мордує неповинне створіння¹⁾ — і все це на лоні гірської природи, що сяла тихою красою, становить до неї такий великий контраст, якого не можна вважати за щось випадкове. Франко часто користується з цього способу, вміло висовуючи на пе-

¹⁾ „Едмунд бив, кидав та ногами топтав ту блискучу сріблясту рибу, що в останніх судорогах пищала та з відчаєм хлипаючи, кидалася по піску. З її рота виступала кров, змішана з водою, в виді кривавої піни; удар камінем розбив їй одне око“ і т. и. Див.: Франко—На лоні природи і ин. оповідання. Львів, 1905, стор. 11—12.

редне місце такі контрасти. Зразки їх ми знайдемо мало не в кожному його творі—байдуже поки що, чи то будуть зверхні контрасти, як допіру наведений, чи внутрішні, що закорінилися в самій душі у людини: бо згадаймо тільки зазначену на своїм місці думку нашого письменника, що кожна людина разом носить у собі протилежні основи, маючи в душі і зерно справжньої людської натури, і поруч зародок „хижогої bestії“. По цих попередніх увагах обернемося тепер до тієї риси в таланті Франка, яку вважаю за певний зародок „жестокого таланта“ й яка сама не що інше, як кричущий контраст до загального напрямку в творчості нашого письменника.

„Коли я був малий, — оповідає якийсь Коструб, епізодична фігура в оповіданні „Гриць і паннич“,—то дуже любив наставляти пастки на щурі. Зловлю, бувало, таку bestію до пастки і маю забаву. Роспечу дріт і притулюю щурові раз до хвоста, потім до лапки, потім до рила, до ока — де попаду. А він усе — пі-пі-пі! А я регочуся, як він підскакує, в'ється з болю, пікає, крутиться, перекидається і не може дати собі ради. І так мучу його не раз день і два дні, поки не замучу на смерть“ ¹⁾. Герой оповідання „Мій злочин“ зовсім неподівано для себе самого, послуховавшись якогось несвідомого порива або, краще сказавши, лютої примхи, позбавляє життя маленьку гарну пташину і тільки *post factum* починає розуміти всю безпотрібну лютість свого вчинку й роздумувати над нею, копаючись у власній душі. Коли до цих та

¹⁾ „Л.-Н Вістник“, 1898, кн. VI, стор. 272.

інших таких прикладів жорстокости додамо ще де-які деталі такої самої натури, як напр. занадто криваві подробиці в „Місії“, опис бійки арештантів у „На дні“, а також ту одмітну рису, що роботу позитивних осіб у Франка мало не кожного разу перетинає на самім початку якась сліпа стихійна сила („На дні“, „До світла“ і т. и.), то якоїсь дози жорстокости в Франковій творчості не можна не добачити. З природи своєї його талант має з цього погляду схожі риси з талантом Достоевського, тільки що український письменник пішов діаметрально супротивним шляхом що-до напрям у своєї творчости. Достоевський на початку своєї діяльності виявив був гуманічний, мовляв Добролюбов, напрям, але потім зробився справжнім віртуозом невблаганного мучительства й безпотрібної гри на нервах читача. Наш же письменник, навпаки, забив у собі жорстоку сторону свого таланту й вийшов на справжнього співця любови та гуманности. Надто характерно, що зазначені приклади лютости раз-у-раз потягають за собою реакцію й доводять до муки та страждання самих же мучителів — у Достоевського це річ цілком неможлива, бо у його лютими вчинками люде до краю впиваються, до останку тішаться з свого мучительства. Образ безпотрібно замордованої пташки („Мій злочин“), напр., виростає у Франка в символ усього жорстокого й безпотрібного, що коли-небудь на віку зробив герой оповідання. Знов кажу, що у Достоевського нічого такого нема, та й не може бути,—просто вже через те не може бути, що його талант доходить до краю, до останньої межі в своїй жорстокості, маю-

чи з неї якусь утіху непритаманну, якусь розкіш солодку.

Дуже цікаво було б докладніше розглянути, чому саме зародок жорстокого таланта не розгорнувся у Франка до тієї жахливої межі, що бачимо у Достоевського, а навпаки став на такій мірі, що тільки помалу про себе нагадує, і через віщо взагалі Франко в своїй письменницькій діяльності пішов шляхом іншим, ніж той, що вибрав собі Достоевський. Але це надзвичайно з психологічного боку цікаве порівняння двох таких близьких і разом таких далеких письменників одвело б нас далеко в бік, і через те мушу обмежитись тільки двома-трьома увагами. Од збочення до непотрібної жорстокости врятувала Франка дуже в йому розвинена громадянська жилка, якої бракувало Достоевському. Життя й громадські обставини поставили перед Франком ясну й виразну мету—на трудящих „у поті чола“ працювати, а вже вона дала йому певні громадські ідеали в поступовому напрямі та хоч де-яку змогу боротись за їх. Повернувши в такий бік його розвиток, це подужало й як що не знищило цілком, то хоч дуже придушило прирожденну жорстокість таланта. Тієї громадянської жилки, отих певних ідеалів у зазначеному розумінні ¹⁾, так само як і змоги активно за них боротись, не мав, на мою думку, Достоев-

¹⁾ Порівн. слова одного з дієвих людей у романі „Идіотъ“: „русскій либерализмъ не есть нападеніе на существующіе порядки вещей, а есть нападеніе на самую существность нашихъ вещей, на самыя вещи, а не на одинъ только порядокъ, не на русскіе порядки, а на самую Россію“ (Полн собр. соч., видання Маркса, 1894, т. VI. стор. 361). А скоро „существующіе порядки“ мають у собі якусь абсолютну, недоторкану „сущность“, то чи ж може навіть

ський; прирощенню жорстокість його таланта не гамували й не регулювали згадані умови — і вона розгорнулася такою мірою, коли почалося вже „ненужное мучительство и безпредметная игра мускулов творчества“, кажучи прегарним виразом Михайловського. Жорстокість перемогла кінець-кінцем і покрила собою у Достоевського всі інші риси таланта, а між ними й те „гуманическое направление“, яке знайшов був у його Добролюбов.

Таким способом, з однієї вихідної точки йдучи, Франко і Достоевський розійшлися в супротивні боки й неоднакових результатів досягли. Проте і в українського письменника нема-нема та й прокинеться прирощенна жорстокість таланта, виявляючись у якомусь невиразному образі або якійсь рисочці, що показують існування в душі у письменника мучительських інстинктів. Минаючи згадані вже прояви жорстокости, — правда, дуже у нашого письменника затушковані, — перед ним невідступно стоїть якийсь образ, котрий і мучить-мордує його своєю невідступністю, а проте разом і в руки не дається, не виливається в конкретні, образні форми: видно, він і самому художникові не зовсім свідомий. Готліб („*Voas constrictor*“), що то „змаленьку ще любив шзякати батогом малих песиків аж до крови, других дітей без причини кидав у рови, для забави не раз бризкав на кухарку окропом“¹⁾, старий Крайник (драма „Кам'я-

мова бути про громадські ідеали та боротьбу за їх здійснення? Які ж справді можуть бути ідеали й боротьба за їх, коли „сущность“ ота не підлягає ніяким перемінам, ставши на-віки недодорканою й непохитною, тобто якимсь абсолютним ідеалом?

¹⁾ „Дзвін“, 1878 р., стор. 188.

на душа“)—„брудна душа“, граф Торський (повість „Основи суспільности“) — лютий деспот, розпустник та циник, що без жалю знущується з своєї жінки й систематично, хоч і без жадної мети ламає її волю, симпатії й звички — це, сказати б, тільки ескизні контури, не зовсім виразні й не дуже вдатні, що ними художник силкувався може полекшити свою творчу фантазію, скинути з неї вагу того образу, що невідступно бував у ній і шукав собі способу, як би живим тілом обрости. Проте й по цих квіточках жорстокости образ той таки не одступився й не зник, аж поки не вилився в таку прикметну, сильно й яскраво окреслену ягоду, як характерна постать Стальського (повість „Перехресні стежки“). Чи цю постать витворено під безпосереднім впливом схожих з нею постатів у творах Достоевського (Свидригайлов, герой без наймення з „Записокъ изъ подполья“, то-що), з якими багато вона має спільного навіть тоном своїм—отим підсоложенням многоглаголанням та нездержливою охотою до порожньої балаканини; а чи вона повстала в результаті спостережень самого автора та його власного художнього натхнення—цього тепер не можу я сказати, та це, як по правді, не такої то вже великої ваги й річ. Далеко важніше в цьому разі те, що в постаті Стальського скристалізовано і втілено той образ натхненного мучителя з природи, що в невиразних абрисах давно вже носився перед Франком, як свідок отієї недорослої жорстокости в натурі у самого письменника.

Стальський од малечку, коли свою жорстокість практикував над безборонними створіннями,

і до останніх днів—буквально цілий вік діє всякі гидотнії вчинки, та ще як діє! З якимсь циничним артизмом, з гидотненькою посмішечкою, з жартовливими приказками, з якоюсь чисто диявольською благодушністю, смакуючи й упиваючись ними самі по щирості оповідаючи про них своїм огидним підсоложеним голоском першому, хто на очі навинувся. Нема тієї мерзоти, перед якою б цей артист од мучительства був спинився; нема гидотного вчинку, якого б він посоромився. Ані трохи не таючись, він виставляється прилюдно з такими сторонами свого інтимного життя, які звичайно люде пильно й старанно ховають од чужого ока. Цей „найлютіший звірь з усіх, яких знає зоологія“, оця „скотина в людській подобі“ надто виявляє блискучі риси своєї скотячої натури й віртузного мучительства в оповіданні про своє родинне життя,—оповіданні, до речі сказати, такому ж довгому й гидотно підсоложеному, як бувають такі ж оповідання й у Достоевського. „Свою сантиментальну добу,—вивертає душу Стальський перед людиною, яку мало не вперше на віку бачить,—я пев був іще в гімназії і коли з шостої класи мене взяли до війська, я мав уже дуже багатий засіб досвідів у любовних і полових справах“ ¹). Збагативши отой свій досвід за допомогою блискучого військового мундира та ще дужче випробувавши свій хист на куховарках та покоївках, Стальський зненацька бере за себе зовсім йому невідому дівчину, якій і починає занапащати вік з першого ж таки дня свого подружнього життя з нею. Одружившись, він

¹ „Л.-Н. Вістник“, р. 1900, кн. II, стор 150.

проте зовсім і не думає кидати своїх „спроб“ з куховаркою, і коли Регина, його подружжя, обурена таким цинизмом стосунків, отим неукритим *mênage en trois*, проганяє куховарку, то „дружинонька вірна“ заповідає жінці довічну війну. „Можеш каятися, що змусила мене уступити—застерегає Стальський Регину.—Бити? Ні, рибонько! Пальцем тебе не ткну. Але проте остерегаю тебе! Дорого окупеш мою уступку і може сама будеш просити мене, щоб я радше побив тебе“ ¹⁾. І Стальський свого слова додержав. Од цього часу він мучить свою жертву з утіхою, знущується і на самоті й на людях з неукритою розкішшю та рафінованою лютістю; він просто таки просвітлої години їй не дає, щоб кожної хвилини вона тремтіла, все нової та нової капости дожидаючи. „У мене,—хвалиться цей герой капости,—пам'ять добра, та й рахунку я знаю на стільки, що хто мені зробив одну прикрість, я йому зроблю десять, та й ще одинадцять додам“ ²⁾. Його вигадливості на те, щоб одплачувати так за прикrostи, справді таки дна не видно; віртуозність отих мук, якими він допікає нещасну жертву, межі не має, а одвертість з цим перед чужими людьми така огидна, що Рафаловичеві, по „щирій“ розмові з Стальським, „здавалося, що заглядає в пивницю повну гнилі і поганого хробацтва“ ³⁾. І що міцніший має жертва терпець, то вигадливіший у своєму мучительстві робиться Стальський, то заострюється його жахлива віртуозність, то болючіше шпигає він свою жертву. Бо, як сам він каже—„буває двоякий вираз терпіння у людей і у звірів:

¹⁾ Ibid., 159.

²⁾ Ibid., XII, 300.

³⁾ Ibid., II, 160.

один такий, що будить співчуття, а другий такий, що будить ще дужчу злість, ще жорстокіше завзяття. Її терпіння, коли тільки вона терпить (1), є того другого роду“ ¹⁾—кат, бачте, ще не певен навіть, чи почуває муку його жертва! Зате маємо посвідчення й од неї самої. „Сили моєї не стає,—признається Регина про ті знущання та поневіряння, яких зазнає од чоловіка.—Розум мій мутиться, голова тріскає. Адже тут день у день рвуть мою душу, топчуть мене в багно, шпигають розпаленими шпильками. Адже тут день у день брудними ногами ходять і топчуть по тім, що у мене найчистіше, найсвятіше... У нього нема ані зерна щирости, все в ньому брехня і брудота й погань. Він ненавидить мене за те, що я не подібна до нього. Він чує, що я чиста душею, і рад би мати мене брудною, огидною, щоб тоді з тим більшим правом топтати і поневіряти мене“ ²⁾. Вічні шпильки, наострені на бруску зненависти брудного до чистого, несподівані ревизії ночами в жінчиній опочивальні, прилюдні, перед сторінними людьми, знущання та образи аж до виплескування Регині в лице лікеру—все це у Стальського присмачено солоденькими компліментами, довжелезним роздебендюванням на тему про подружні повинності та всякими жалісливими словами, що доводили бідолашну жінку до цілковитого отупіння. А коли вона плакала, то Стальський, як сам признається, „під її хлипання засипляв так любо і спокійно, як у-осени під монотонне грання дощу в бляшаних ринвах“ ³⁾. Без упину він печепідпікає жертву своєї невимовної лютости на вогні

1) Ibid., 162, 2) Ibid., XI, 193, 3) Ibid., II, 161—162.

власної мерзоти, без перестану варить воду з неї й помалу доводить до того, що жертва майже машинально, себе не тямлючи, жахливим способом віддячується своєму катові. Терпець урвавсь таки..

XV.

Пустивши в світ оцю надзвичайно характерну постать—Стальського, письменник, як я вже заважив, завершив цим боротьбу межи глибоко захованим у його в душі зародком „жорстокого таланту“ й пануючими у вдачі рисами гуманізму та високої любові. Ми дійшли, таким чином, до питання, якого торкатись треба надто обережно, дружньою, мовляв, рукою, щоб не вразити непроханим втручанням, не делікатним чи незручним дотиком не образити живої людини, торкаючись її особистої боротьби, особистої драми,—хоча вона, правда, разом має й глибокий психологічний інтерес та широку громадську вагу. Я, певна річ, і не зважився б на це, як би автор сам не дав на те права, подаючи такий цікавий і характерний матеріал особистий, що просто гріх був би не використати його за-для повнішої характеристики письменника і громадського діяча. Адже Франко не то що не криється з тією своєю внутрішньою боротьбою, але надзвичайно щиро та одверто ділиться нею з читачами, передає її на власність ширшій громаді, як один з часткових проявів тієї загальної, світової боротьби, з якої складається, на погляд Франка, життя людей і соціальне й особисте. І тут, у своїй особистій драмі, автор стає перед нами тим самим борцем за дорогі йому ідеали і перш за все людиною,—не вживленням якоїсь ідеї, не однобічним заступником

якоїсь доктрини, а справді таки людиною, тим „цілим чоловіком“, що носить у собі риси й зародки щедро обдарованої людської натури. Франко не спинається на котурни, не удає з себе героя, що „силу нездѣшню“ посідає. Навпаки, скинувши покривало з свого „святая святих“, з потаємної боротьби у власній душі, він немов хоче промовити цим, що і з його людина й ніщо людське не чуже йому. А як так, то й у його, як і у кожного бувають хвилини, коли в душі пропадає рівновага, хвилини, як що хочете, занепаду, коли кращі сторони натури людської примовкають, а натомісць голосно озивається змія непевности й розчарування, що затроює на якийсь час своїм жалом та руйнує оте завзяття в боротьбі за дорогі ідеали. Важка це боротьба людини з самим собою, з непевностями й розчаруваннями, з тією „хижою бестією, що дрімає на дні душі кожного чоловіка“! Не дурно ж під час одного з таких моментів внутрішньої боротьби у нашого письменника вирвалася з уст распачлива скарга:

Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролить свою кров,—
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені ¹⁾

Або ще дужче:

Байдужісенько мені тепер
До всіх ваших болів і турбот,
До всіх ваших боїв і гризот!
Всі ідеї ваші, весь народ,
Поступ, слава—що мені тепер?
Я умер! ²⁾

¹⁾ Франко—З вершин..., стор., 35.

²⁾ Франко—Зівяле листе, стор. 76.

Ці скарги читач, ознайомлений з загальним тоном Франкової творчості, ладен би уважати за наклеп автора на самого себе, як би з наведених слів не проймало вас так щирістю та непідробленістю того розпачу й болю. Не дурно теж і Андрій Темера („На дні“), якого устами безперечно говорить і сповідається сам автор, рве душу собі отими внутрішніми муками, ятрить її болючими рефлексами. „А може,—міркує собі Темера,—всі ті наші думи, наші змагання, наші бої—може все те тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли досі, мов густі вітри, по-над чоловіцтвом? Може праця наша ні на що нездала? Може ми будуємо дорогу по-за шляхом, кладемо місто на безлюдному острові? Може наблизше покоління піде зовсім не туди, лишить нас на боці, як пам'ятник безплідних змагань людських до непотрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок“ ¹⁾. Кому з людей живої думки й почування ці або такі думки не приходять у голову, кому вони не крають серця, не гризуть мозку? Перед ким темної ночі непевності не стають вони страшною марою, що холодить заміри, в'ялить діяльність? Хиба тільки завзяті доктринери, ці закам'янілі й заморожені в шаблонах та азбучних істинах кастрати думки й почування, вільні бувають од таких святих мук,—але зате вони вільні й од тієї великої внутрішньої боротьби, що немов буря скидає з душі всяку мерзоту життєву, подвоюючи разом силу, енергію та завзяття на добре. Наш автор не з таких нещасних щасливців. Людина боротьби, він і в собі самому переживає боротьбу,

¹⁾ Франко—В поті чола, стор. 114.

і вийшовши з неї переможцем, загартовується морально до все нової й нової діяльності, до якої береться з більшим ще завзяттям та енергією. Не диво, що така боротьба взагалі може викликати величезне заінтересування до себе, і по правді робить Франко, що приділяє їй таке поважне місце в своєму літературному надбанні. По всіх творах його ми бачимо роскидані епізоди з такої боротьби, але найдужчим, кінцевим, акордом її пролунала знаменита поема „Мойсей“, один з останніх творів нашого письменника, написаний тоді, коли автор дійшов апогею своєї творчої сили.

Зміст поеми—це трагедія духа Мойсеевого. Великий ватажок і пророк ціле життя вів за собою свій народ і

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї ¹⁾.

Та вже для молодого покоління з Мойсея тільки „дідусь слабосилий“, якась ходяча сентенція, що тільки заважає світових утіх заживати й жити по своїй уподобі. Не слухає вже молодь його мови натхненної, слова про обітований край молодим просто казка, вони дбають не про ідею відродження, а про матеріяльне добро: новий варіант до вічної історії про батьків та дітей... Але на Мойсея подіяло це надзвичайно. Розійшовшись з молодим поколінням, він уперше захитався й почув боротьбу в собі, бо сам опинивсь на роздоріжжі—перед непевністю, чи туди вів свій народ, куди треба, чи ідея цілого життя його не була облудною манною,

¹⁾ Франко—Мойсей, стор. 12.

чи та мета, що їй віддав усі сили свої, варта такої жертви? Ці думки й Мойсееві „крають серце, гризуть мозок“. Непевність та вагання його персоніфіковано в особі „темного демона одчаю“, Азазеля, що під час зневір'я підшіптує свої сумніви й показує, що величня мета, ота земля обітована, не дасть щастя як-раз тому народові, для якого жив і працював Мойсей. Образ за образом, картина за картиною руйнує демон одчаю Мойсееву віру, кінчаючи справді демонським сарказмом:

Це той рай, що жде плем'я твоє

У обіцяннім краю?

Ти для нього трудився? Скажи,

Було за що трудиться?

Щоб наблизився він, може ще

Схочеш палко молитися? ¹⁾

Віру цілого життя розбито... Незломний ватажок сам зломився духом на хвилину й распачливий крик — „Одурив нас Єгова!“—виявляє всю безодню того розчарування та жалю—до себе, долі й вищої сили, у яку впав Мойсей.

Та це лиш на хвилину. По кризисі надходить знов рівновага в душу і той самий зневажений допіру Єгова одкриває Мойсееві справжню обітовану землю, яку призначив він вибраному народові. Не в матеріяльному добрі, не в розкошах та достатках той рай і щастя, а у вічному, невпинному шуканні ідеалу, в неситості духа--

Ось де ваш обітований край,

Безграничний, блистячий,

І до нього ти людям моїм

Був проводи́рь незрячий;

Ось де вам вітчизна осяйна,

1) Ibid., 90—91.

З всіх найкраща частина!
Лиш дрібненький завдаток її
Вам оця Палестина,
Це лиш спомин вам буде, лиш сон,
Невгасаюча туга,
Щоб, шукавши її, став мій люд
Паном земного круга ¹⁾.

Боротьба Азазеля й Єгови—це боротьба в самій душі Мойсеевій тих супротилежащих сил, що живуть у ній. „Логика й інтуїція, старечий скептицизм і молодечий запал, холодний розум і гарячі почування, філософія й поезія спорять з собою і спричинюють в душі неустанне хвилювання“ ²⁾. Але живим і бадьорим акордом про майбутню перемогу вибраного народу й безупинне простування його по світах за вічними вартостями закінчується ця поема, одна з найблискучіших перлин у Франковій творчості.

Мимоволі якось, поглядаючи на ту постать величню, що дає поет в образі Мойсея—цього борця, народнього ватажка і трибуна—пригадуєш постать і самого автора. Безперечно, багато власних дум та переживаннів вложив автор у свого героя, багато тих сумнівів та надій, що його самого то гризли, то осявали, вимовив він устами Мойсея. „Мойсей,—справедливо зазначає цитований допіру критик,—це автопортрет поета, загорілого каменяра національного поступу та рівночасно тихого, жалібного лірика, вслуханого в розстроєні струни своєї душі... Крізь усі фази розвитку свого духа веде Франко читача, малює свої сумніви, вагання й

¹⁾ Ibid., 97—98.

²⁾ Я. Ярема—Мойсей, поема Ів. Франка. Тернопіль, 1912, стор. 41—42.

одчай, з драматичною живістю виводить розлад та боротьбу двох противних сил у самім собі¹⁾. Та ведучи нас у свою творчу лабораторію, Франко не тільки символічно, на інших людях, малює ту боротьбу,—єсть у його твори, де він говорить сам за себе, називаючи героїв навіть власним своїм псевдонімом—Мирон. Таких психологічних, сказати б, автобіографій маємо три: „Поєдинок“, зимова казка („Зоря“, 1883), „Поєдинок“, віршована фантазія („З вершин і низин“), і „Похорон“, поема („Поєми“).

За джерело внутрішньої боротьби буває двоїстість людської натури,—те, що сформульовано чудово в словах Гете, які наш автор узяв епіграфом до „Поєдинка“: *„Zwei Seelen leben, ach, in meiner Brust“*. Оці „zwei Seelen“ у формі супротивних змаганнів та нахилів живуть у кожній, як знаємо од Франка, людині: навіть найкращі заступники людської породи не можуть здихатись такої „дводушности“, беручи це слово, певно, не в звичайному його розумінні; навіть у них, буває іноді, візьме гору на якийсь час та сторона їхньої духової вдачі, що їм самим здається огидливою, од якої верхне, обурюючи, їх благородну душу. Певна річ, у таких людей чорна сторона їхньої вдачі ніколи не стає відповідним ділом, не виявляється помітно, переходючи за поріг думки чи почування. Але вже сама присутність її, хоча б у формі скороминущого, навіть несвідомого почування, не може не озватися у таких людей тяжким болем, тугою й соромом за себе. Це все викликає потужну реакцію,

¹⁾ Ibid., 23 і 48—49.

оте картання в собі невиразних інстинктів злого, що почутили такі люде в своїй душі, оту кару згаданим інстинктам, яку завдають вони й справляють над вигаданим творчою фантазією образом. Щоб більший біль та сором почуває така людина за хвилину перемогу злого, за скороминущий занепад, то лютішу вигдає вона кару своїм художнім створінням. Гоголь, що почув у собі „пошлость пошлаго челоуѣка“, Щедрин, що завважив у своїй душі присутність Іудушки, Шекспир, у якого заворушився був Фальстаф, Карпенко-Карий, що знайшов у себе риси „хазяїна“—повинні були як до особистих ворогів поставитись до тих темних порухів своєї душі й віддячитись за них на живих створіннях своєї творчости, завдавши їм тим більшої кари та приниження. Надзвичайно цікавим з психологічного боку, хоч і надзвичайно складним, уявляється мені питання про участь оцього саме особистого мотиву в творчості художників, а надто коли вони творять так звані негативні образи,—але це між иншим, а тепер вернемось до нашої теми.

Як ми вже знаємо, найперша, на думку Франка, повинність чесної людини—це любов до людскости, а надто до тієї половини її, що мучиться й побивається, „в поті чола“ на себе заробляючи. Але „хто з злом не боресь, той людей не любить“, тим то з тієї повинности виходить і друга—боротися з лихим за щастя тієї пригніченої половини, за одвертання всяких мук чи то на громадському, чи на особистому ґрунті, стати проти численної та різноманітної породи хижаків-гнобителів. Отже найтяжчим гріхом проти людскости має бути зрада отієї найпершої повинности, дизертирство, мо-

вляв словами Некрасова, од „погибающихъ за святое дѣло любви“ в табір „ликующихъ, праздно болтающихъ, обагряющихъ руки въ крови“. Цю отраду—не на ділі, а тільки-но в думках, зраду іпotentia—й картає найдужче Франко, завдаючи самого себе на лютюю кару. Досить йому хоч на одну мить уявити себе зрадником найсвятіших ідеалів, досить тільки в думках поставити себе в умови, що ту зраду тягнуть за собою—й обурена душа художника без жалю помщається за саму думку злочинну, за нечестиве не то бажання, а найменший порух серця, супротивний справжнім його переконанням. Прочитайте лишень „Поединок“ і вам одразу видко стане, звідки й як зародилася ідея й виконання цього твору. В завзятому бою з „ворогами порядку“, в якій Мирон стоїть у лавах оборонців того „порядка“, серед ворогів бачить він зненацька свого двойника, краще сказавши—самого себе. „Так, це справді був Мирон! Це справді був я, такий сам, як колись, в найкращі, найсвятіші дні моєї молодости. В гордій, смілій поставі, в блискучій зброї стояв мій власний образ передо мною, міряючи мене строгим, грізним оком судії, котрий бачить перед собою затверділого і непоправного переступника. Від того погляду груди моя стискалася, вся істота моя тремтіла, мов лист від осіннього вітру. Ах, я чув—не ясно, але все-таки чув,—що не вийду чистим з цього строгого суду“ ¹⁾. І справді—не вийшов, бо найсуворішим та непідкупним суддею для людини буває, як відомо, вона сама тоді, коли прокинеться сумління й жаль

¹⁾ „Зоря“, р. 1883, стор. 340.

за зроблене злочинство: од себе, кажуть, не втечеш... Хоча Мирон перед судом власної совісти й пробує обороняти себе та свої вчинки тим, що мовляв, „я охораняю порядок, роблю порядок, хочу порядку, борюсь за порядок“ ¹⁾, але й сам він чує, яким фальшивим тоном брешуть оті виправдування, бо хто ж, як не він, краще знає ціну тому порядку, на оборону якого став! З невблаганною логикою доводить це йому двойник, отой давній Мирон, кидаючи в лице теперішньому „оборонцеві порядку“ грізні обвинувачення за зраду колишніх поглявів. „Нужденний привиде!—громом залунало слово страшного судді,—і ти говориш, що ти—Мирон? Отже знай, що Мирон той твій порядок уважає пануванням підлоти над чеснотою, а твої діла—служенням тиранії, а твою боротьбу—крівавою провиною! Щезай геть! Ти не Мирон!“ ²⁾ Почався бій—і „оборонець порядку“ падає од невблаганного супротивника. Поставивши себе навіть думкою в ганебне становище зрадника, автор зараз же поспішився покарати себе, показуючи цим, що сама думка про зраду своїх переконаннів найлютішої варта кари. В поемі „Похорон“ фантазія поетова уявляє Мирона на бенькеті з недавніми ворогами, котрим він оддалив загибель своєю зрадою колишніх товаришів, хоча зрада та була тільки хитрим підступом, щоб приспати ворога й дужчого йому завдати удару. На бенькеті Миронові виразно показано (генералова промова) ту огиду, якою дихає оте виборне товариство до зрадника, хоч він ніби і врятував їх. Не вважаючи на весь свій занепад, Мирон задихається серед недавніх

¹⁾ Ibid.

²⁾ Ibid.

ворогів; він тікає з того товариства і стріває похорон: то останню віддають пошану вбитому Миронові. У зрадникові пізнають убивцю й ховають його разом з убитим. Символічно й тут гострими рисами висловлено глибоку думку, що зрадник убиває своїм учинком себе колишнього—своє добре, чесне ім'я, й нищить зрадою усі свої давні заслуги. Зради нічим не можна виправдати і з зрадника найганебніший самовбивця,—звичайно, в моральному розумінні.

Певна річ, ми знаємо, що в цьому оповіданні

Крім дум моїх важких,

Крім болю серця й сумніву й роз-
пуки,

Усе в нім байка, рої мрій палких ¹⁾

але й те вже надто характерно, як цю „байку“ оброблено. Зрадник власним життям мусить окупити навіть фантастичну, думкою заподіяну зраду. Як не варт любови, на думку Франка, один тільки „ворог правди й волі“ ²⁾, так нема опрощення зрадникові, і навіть за думку зрадливу мусить бути кара, бо й сама думка зогиджує душу. З художніх образів Франка мені прийшла оце на думку Мирослава, дочка боярина Тугара Вовка („Захар Беркут“), що зреклася батька-зрадника: „Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи зрадив свій край“ ³⁾, —так промовляє ота смілива й благородна дівчина, і хто зна, чи не автор тут її устами вилив свою огиду до зради? З другого боку, з учинків самого письменника стає перед мене його похід проти Міцкевича за вихваляння зради, хоча б вона за-

¹⁾ Франко—Поеми. Львів, 1899, стор. 129.

²⁾ Франко—Мій ізмарагд, стор. 20.

³⁾ Франко—Захар Беркут, стор. 146.

кривалася й високими замірами, і знов—хто зна, чи не вилилася й тут ота органічна огида до всякої зради, до всякого зрадника? В світлі зазначеної риси Франка стаття „Ein Dichter des Verrathes“ набуває принципіальної ваги, як благородний протест проти того, щò видається авторові найстрашнішим з усіх страшних учинків „хижої бестії“ в людині—отого лукавства та зрадництва, що цілком і до решти вбивають людину в людині.

Як бачимо, з внутрішньої своєї боротьби Франко так само виходить переможцем, з високо піднятою головою, очистившись і позбувшись непевності й зневіря та нової придбавши сили на працю — ту саму працю на користь знедолених, якій присвятив життя своє. Велике любляче серце нашого гуманіста, його воля міцна та непохитна певність і завзяття в своїй правді—беруть гору над хвилиnnими поривами „хижої бестії“ та спокусами егоїстичної сторони в натурі людській. А разом з тим і завзята боротьба, що лютує в усенькій природі, між людьми і в самих людях та творить оті болючі контрасти, кінчається для автора повною перемогою „людини“ над „хижою бестією“.

XVI.

На цьому власне думаю й закінчити характеристику Франка, як письменника, додавши на закінчення ще кілька уваг про форму його творів та обставини його творчості. Як що зможе читач уявити собі письменницьке обличчя цього борця во ім'я гуманності й любови за права всіх страждених та „в поті чола“ трудящих, за перемогу розуму, за волю, щастя й справедливості між людьми

стосунки—то я своє завдання справив, хоча й обминув навмисне багато дечого в його творах, що само по собі цікаве, але до мого завдання безпосередно не належить. Я зовсім, напр., не торкався перекладничої діяльності Франка, хоча його численні з усяких мов та авторів¹⁾ переклади, віршем і прозою, сами могли б кому іншому почесне здобути ім'я та добру славу в письменстві. Франкові-перекладачеві можна хиба один зробити закид—що він перекладав занадто багато й через те іноді мало дбав про оброблення своїх перекладів, спиняючи свою увагу й на таких часом творах, що як би їх не було на українській мові, то письменство наше нічого б не втратило, як і не виграло нічого од того, що вони з'явилися (напр., „Ода до велосипеда“, то-що). Так само проминув я свідомо діяльність Франка, як популяризатора й письменника про дітей, хоч деякі його популярні твори визначаються не аби-якою вартістю,—напр., навіть у російському письменстві нема й досі книжки, що так гарно в популярній формі викладала б селянську реформу, як його „Панщина і її скасування в 1848 р.“ Не маю також думки робити огляд наукової діяльності Франка, зазначивши тільки, що наукові інтереси, напр. до етнографії, прокинулись у його змалку: ще школярем він записував твори усної народньої словесности і вже в „Дру-

¹⁾ Гейне, Гете (між иншим „Фауст“), Фрейліграт, Шіллер („Вільгельм Тель“). Гюго, Байрон („Каїн“), Шеллі, Т. Гуд („Пісня про сорочку“), Теннісон, Брет Гарт, М. Твейн, Геккель, Гекслі, Гавлічек-Боровський, Ян Неруда, Софокл („Царь Едип“), Гоголь („Мертві душі“), Достоевський, Некрасов, Щедрин, Чернишевський і багато-багато инших.

зі“ надрукував кілька заміток з етнографії. Численні праці свої з обсягу етнографії, історії (переважно Галичини) та історії письменства й культури Франко друкував по всіх виданнях, в яких був співробітником, а надто в публікаціях „Наукового товариства ім Шевченка“: рідко яка книжка „Записок“ цього товариства й досі обходиться без його цінної вкладки. Наукові праці Франкові дуже високо оцінюють компетентні учені, знаходячи в них багатий та ріжноманітний матеріал, вміле орудування порівнявчо-історичним методом, блискучий талант та широку ерудицію¹⁾. Знов же не говоритиму докладно й про численні критичні та публіцистичні праці Франкові, зазначивши тут тільки те, що вони, загально кажучи, розробляють і розвивають ті самі ідеї, що захоплювали й Франка-художника²⁾. Озиваючись зараз же на кожне нове з'явище й подію в нашому письменстві та громадському житті, раз-у-раз на першому плані ставив він інтереси трудящих класів—народа в широкому розумінні: його розумове, моральне й політичне виховання та поліпшення економічного його добробуту, хоча „формальну релігію, основану на догмах ненависти та класової боротьби“, уважав він за ознаку жорстокости наших часів. Кажучи його власними словами, Франко „ніколи не належав до

1) Див.: проф. А. Кримського—Іоаннъ Вышенскій, его жизнь и сочиненія, „Кіевская Старина“, 1895; проф. М. Сумцова—Современная малорусская этнографія, „Кіевская Старина“, 1897; проф. О. Колесси — Наукова діяльність Івана Франка, „Л.-Н. Вістник“, 1913 р., кн. IX, та ин.

2) Спробу характеризувати публіцистичну роботу Франка зробив д. Рост. Заклинський у праці: „Франко як публіцист“,—див. „Л.-Н. Вістник“, р. 1913, кн. IX.

вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого щиролюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованні мас народніх, на поступі і загальнім росповсюдженні освіти, науки, критики і людської та національної свободи“¹⁾. Поставивши на своєму прапорі принцип: „нам пора для України жити“²⁾, Франко ніколи проте не переставав підносити голос на оборону й інших поневолених націй, так само як і поодиноких людей, справедливо гадаючи, що любов до рідного народу не тільки не виключає любови

До всіх, що ллють свій піт і кров,

До всіх, котрих гнетуть окови³⁾,

але, навпаки, одна одну зміцняє й підсилює та доповнює. Найпершу повинність кожного громадянина перед рідним краєм Франко бачить у тому, щоб „патріотичний меч перекувати“

На плуг—обліг будущини орати,

На серп, щоб жито жать, життя основу,

На вила—чистить стайню Авгійову⁴⁾.

Далекий од якої-будь нетерпимости до чужих націй, Франко той самий принцип широкої толеранції кладе в основу своїх стосунків і до людей взагалі. Заступники чужих йому партій раз-у-раз могли сподіватись од його, разом з гострою критикою, і справедливої оцінки та признання своїх заслуг, коли не належали до „ворогів правди й волі“, до яких тільки й не знає жалю наш автор. Бувши одним з піонерів європеїзма в Галичині, Франко багато працював для виховання справжньої, в європейському розумінні, інтелігенції й своєю часто неблаганною

¹⁾ Франко—Мій ізмарагд. Передмова, стор. VIII.

²⁾ Франко—З вершин і низин, стор. 73.

³⁾ Ibid., 72.

⁴⁾ Ibid., 159.

та ущіпливою критикою безперечно подіяв на народження й напрям цієї інтелігенції. Раз-у-раз він обстоював за єднання поступових громадських сил, за систематичну працю на користь народу, який інтелігенція повинна культурно до себе підіймати, а не спускатися до його, сліпо схилиючись перед проблематичними „народними святощами“¹⁾). Опріч усього іншого, для нас діяльність Франка надто дорога ще й тим, що, введений ідейно в хрест впливом тутешнього українця (Драгоманова), він завжди обстоював серед земляків тісне єднання й одноцільну роботу обох частин України проти тих „рутенців“ усякої масти й напряду, що нічого знати не хотіли „по-за чорножовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії“²⁾). Зазначимо до речі, що взагалі ніхто мабуть з галицьких діячів не зробив стільки, щоб освідомити своїх земляків про російське письменство та життя, як цей непримиренний ворог доморослого галицького москвофільства: своїми перекладами та статтями він напевне більше дав Галичині відомостей про Росію, ніж усі москвофили вкупі... Як літературний критик, Франко зразу ж за „єдиний кодекс естетичний“ поставив життя, якого вимогам та законам і повинно, на його думку, служити й коритися письменство³⁾). Література, мовляв Франко, має бути „по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом, оґрітим власним чуттям автора, надиханим глибокою ідеєю“⁴⁾). Художній реалізм, що йому і теорією й практикою завжди служив Фран-

¹⁾ Див. статті по журналах: „Світ“, „Жите і Слово“, „Народ“, „Л.-Н Вістник“, то-що.

²⁾ „Л.-Н. Вістник“, 1901, VII, стор. 5.

³⁾ „Молот“, 1878, стор. 215.

⁴⁾ „Л.-Н. Вістник“, 1901, VIII, стор. 55.

ко, тільки його працями [обновив письменство в Галичині й витіснив мертву схоластику, в нетрях якої безпорадно борсались письменники-галичане. Хоча останніми часами Франко прийшов до потреби й естетичної оцінки в критиці, але абстрактне розуміння краси він гадав би викинути зовсім з естетики, бо воно не відповідає її завданням¹⁾. Треба зазначити, що в сфері літературної критики Франкові належить багато блискучих характеристик як українських, так і чужоземних письменників, а крім того кілька праць теоретичного змісту, як згадана вже „Із секретів поетичної творчости“, „Література, її завдання і найважливіші цілі“ і т. и.

З огляду творів Франкових та з численних цитат, що я тут подаю, читач і без моєї допомоги може, сподіваюсь, скласти собі погляд на зверхню сторону, на форму творів нашого автора, на його художні методи й способи, так що про це нема чого багато говорити. Знов же в загальних тільки рисах маю зазначити, що на формі Франкових творів та їхній художній вартості дуже одбилась, і то не гаразд, його невсипуща, запопадлива працьовитість. Од людини, що немов барометр раз-у-раз на кожную „злобу дня“ озивалася, що ніякою формою не гребувала, аби тільки свої думки виявити, од письменника на диво працьовитого — не можна, певна річ, і вимагати пильної обробки, шліхтування, мовляв, своїх творів: йому просто часу нема на це. І справді, більшість творів нашого автора не оброблені гаразд, швидка робота занадто на них позначається, доходючи иноді просто

¹⁾ Франко—Із секретів поетичної творчости, „Л.-Н. Вістник“, 1898—1899 р.р.

таки до курйозів, до того, напр., що один і той самий персонаж раз так зветься, раз инакше¹⁾. Найкраще виходять у Франка невеличкі оповідання та поезії: усе те, що виливається на папір під безпосереднім вражінням і не вимагає часу на копотку обробку, буває здебільшого бездоганне з художнього боку, як гармонійне поєднання змісту й форми, ідеї й образів. Такі от нариси, як „Лесишина челядь“, „До світла“, „Вівчар“, дрібні оповідання з дитячого життя, як „Грицева шкільна наука“, „Малий Мирон“, то-що, визначаються високою художньою вартістю. Так само гарні й Франкові поезії: той міцний, немов з металу кований вірш, сила яскравих образів і взагалі влучного вислову, простота й натуральність—надають їм тієї принадності, через яку вони знаходять шлях до серця читачевого, скоряють його й держать під впливом художника. Вишукані й через те неприродні, силоміць натягнуті образи²⁾, або ж негарні чи надто вже вульгарні вирази³⁾—не дуже часто можна стрінути в Франкових поезіях, і через це такі огріхи не псують загального доброго вражіння; зате частіш буває недбалість і необробленість вірша.

1) Напр., особа, що на початку повісти „Перехресні стежки“ зветься Орисею („Л.-Н. Вістник, 1899, II, 156), в кінці виступає вже під найменям Гануськи (ibid., XI, 188, XII, 300); Олимпія („Основи суспільности“) на перших сторінках повісти дочка графа Лісовицького („Жите і Слово“, I, 3), в середині—князя (II, 239, 269 і ин.), в кінці знову графа (III, 87); розбишаки XII віку („Сон князя Святослава“) вигукують—„ура“ („Жите і Слово“, III, 200) і т. и. Певна річ, це дрібниці, але дрібниці характерні, бо показують, як мало дбає Франко про оброблення своїх творів.

2) Олов'яні сірі хмари

Небозвід весь залягли,

І лежать, і ремигають,

Наче ситії воли („Із днів журби“, 3).

3) Та коли лиш соб на верну,

Щось усе звертацабе (ibid., 9).

Слабшими виходять у Франка повісти, і взагалі більші твори: саме на них найдужче й позначається те, що писано їх на-швидко, без наміслу й міркування. Поруч сильних, глибоко задуманих і написаних яскраво сторінок трапляються мляві, без життя, не оброблені, і така нерівність, натурально, шкодить загальному вражінню. Як дефект мало не всіх повістей Франкових, можна зазначити те, що в їх або не додержано, або й цілком бракує перспективи. Дія в них часто розвивається й завершується впродовж однієї доби (надто виразний приклад— „Для домашнього огнища“), так що кінець-кінцем і сам автор не завжди може до ладу розібрати оту метушню осіб, мішанину подій та подробиць, а про читача то й казати вже нема чого. Та за найслабші з усіх творів Франка безперечно треба вважати його — правда, не дуже й численні—драматичні твори. Мені здається, що даремно автор і удається до цієї форми творчості, бо з нею йому рішуче не щастить. З природи талант у Франка переважно ліричний. Його суб'єктивизм та запальна вдача, що виявляють свої дужі сторони в чистій ліриці, а в повістях та оповіданнях прориваються запальними й потужними місцями, не дають йому принатуритись добре до драматичної форми, що вимагає, як відомо, непохитної об'єктивности та консеквентного розвитку дії. Автор не видержує своєї, скажу так, ролі безстороннього літописця й без перестану втручається в стосунки своїх персонажів, накеровуючи їхніми вчинками, їхніми устами промовляючи. Повстає з цього ряд більш-менш цікавих діалогів на шкоду драматичній дії; персонажі більш розмовляють, ніж діють, а через те й виходять бліді тіні замість жи-

вих, з тілом і духом, людей. Зазначених хиб не бракує навіть кращим з-поміж Франкових драм, як от „Украдене щастя“, де також нема внутрішньої дії та розвитку вдачі, цього живущого нерва в драматичній творчості.

Як зазначено вже, з Франка переконаний, ніби прирощений реаліст і вибором тем для своїх творів, і способами обробки тих тем. Його надзвичайно бистре, кмітливе око помагає йому на льоту схоплювати найдрібніші деталі вистеженого типу чи події, до-ладу групувати їх та укласти в цільні образи й картини. Це виявляється у письменника насамперед виразністю й пластичністю малювання. Раз-у-раз напереді у Франка подробиці, розсипані з такою недбалою щедрістю, що іноді вони аж застують цілість. Часто якась сценка маленька, один щасливий вираз, влучно схоплена дрібничка—і перед вами мов жива встає людина з її найхарактернішими рисами та прикметами,—напр. отой Йойна з оповідання „Полуйка“ з його вічним докучанням робітникам кожного разу однаковими запитаннями. Автор наче не дуже дбає про цілість і вона ніби сама собою складається з тих окремих, порізаних деталей. Та разом у творах Франка нема й позверхової етнографічності; опріч останньої і—нігде правди діти—чи не найслабшої з усього, що написав Франко, повісти „Зелений шум“, дарма праця й шукати у його тих детальних описів, якими так любили пишатись українські письменники попередньої генерації. Його сила в психології, його увага обертається більш на внутрішній зміст людської істоти, і глибоко вміє він зазирнути в душу людині, розібрати психичні мотиви у вчинках своїх персонажів.

І характеризує він їх частіше загально-людськими рисами, хоч од цього не втрачають вони ні національних своїх прикмет, ні індивідуального обличчя. З усіх художніх способів найбільш кохається Франко в контрастах, ставлючи, напр., почування людини проти околишніх обставин, і треба зазначити, що цього способу вживає він до ладу, вміючи кожного разу справити своїми контрастами на читача величезне враження.

XVII.

„Правдива поезія мусить бути завжди моральною“ ¹⁾,—каже Франко і на власному прикладі дуже щасливо доводить правду такого принципу. Читач не тільки має втіху з його творів, як з продуктів мистецтва, не тільки любить з їхньої художньої краси, але й ще більшою мірою підлягає моральному впливу, виховується й підноситься на ґрунті запізнання з письменником морально. Таких результатів автор досягає тим, що вміє служити отій, чудово мовляв Михайловський, великій „двуєдиній“ правді, що складається з гармонійного поєднання „правди-істини“ й „правди-справедливості“, „правди теоретического неба“ и „правды практической земли“. Франко не тільки тямить показати в художніх образах, як відбувається подія, як виробляються ті або інші типи на основі природніх законів, правди-істини, але він має ще й непохитно тверді переконання про те, як подія повинна відбуватись, якими мусять бути люде, щоб вимоги правди-справедливості задовольнити. Франко сміливо й по щирості міг би до себе прикласти

¹⁾ Франко—Мій ізмарагд. Передмова, стор. VI.

оту програму Михайловського— „безбоязненно смотрѣть въ глаза дѣйствительности и ея отраженію— правдѣ-истинѣ, правдѣ объективной, и въ то же время охранять и правду-справедливость, правду субъективную—такова задача всей моей жизни“ ¹⁾.

„І сам я,—казав колись про себе Франко в ювілейній промові,— в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком“ ²⁾, — і це бажання дало нам такого Франка, яким його ми зазнали оце. Поміж рядків у творах Франка раз-у-раз до вас визирає бадьоре обличчя борця проти громадської й особистої неправди, що гордо кличе на бій її прихильників. Та разом звідти ж лунає й голос гуманіста, проповідника любови, безмежної вибачливости й саможертви, чутно, мовляв влучним словом проф. Кримського, „идеалистическую грусть на широкіе общечеловѣческіе мотивы“ ³⁾. Франко любить людину, як вона є, з її навіть хибами та помилками, більше—він у неї вірить. Широким розмахом у показних картинах розгортаючи перед нами всю мерзоту життя сьогочасного, оголюючи без жалю огидні язви його, гнояні болячки й струпи, він разом не перестає нагадувати, що так діється тільки поки що і людскість рівною, твердою й непохитною ходою наближається таки до перемоги добра, правди й справедливости. Бачить він і за поруку тієї неминучої перемоги—в праці та боротьбі. Ось через віщо з Франка не тільки цікавий письменник, не тільки визначний художник, але й

¹⁾ Михайловскій—Сочиненія, т. I, стор. V.

²⁾ „Л.-Н. Вістник“, 1898, XI, 129.

³⁾ Кримскій А.—Франко Ів. „Енциклоп. словарь“ Брокгауза й Ефрона, півтом 71.

люблений учитель для своїх читачів, що в творах Франкових шукають відповіді на прокляті питання сьогочасности. Епітет—„учитель“ не мені належить: його проказувало багато уст на попередньому ювілеї Франка, і це свідчить, що його заслуги, як учителя й керівника поколінь серед українського громадянства, давно вже люде знають, їх визнають і шанують, як того варто.

І отже, поруч величезної пошани та здивування перед такою почесною, ріжносторонньою й багатющою діяльністю, серце мимоволі стискається з жалю, образи й досади і за талановитого письменника, й за безталанне письменство українське. Адже ж те, що дав нашому письменству цей визначний талант—це ж тільки частка, і я глибоко певен — невеличка частка того, що він міг дати, вважаючи на широчінь свого хисту й ріжносторонньої кебети, багатство знанням, величезну начитаність та освіченість літературну. Сили свого великого таланту Франко вживав так—мало сказати: не економно—а просто таки марнотратно, що результат його діяльності виявився в скромній, як на його звичайно, сумі послуг нашому письменству й науці. Тим часом силу він таку мав, що сміливо міг би важити на почесне місце серед діячів світового письменства. Дарма за те, що так воно сталося, винуватити автора, або принаймні—самого автора: на своїй особі він одбив тільки те невимовно тяжке становище, в якому перебуває українське письменство, ті десятиліттями витворені ненормальні обставини, що навіть міцним та дужим талантам зв'язують крила, підтинають розмах і не дають пробитись на арену широкої популярности

і впливу. Через умови свого існування й розвитку українське письменство й досі ще стоїть у добі—скажу так, позичивши терміна з іншої сфери—натурального господарства, з усіма оцій добі властивими й характерними рисами: з невеличкою практикою що-до поділу праці в сфері розумового життя, з так само невеличким збутом продуктів тієї праці, браком спеціалізації, виробленности, то-що. Через те, що на ниві українського письменства не багато працює робітників, визначнішим з них доводиться часто розкидатися на всі боки, скрізь „затикати діри“, поспішатися, щоб як мога більш матеріялу дати, аби лиш задовольнити на-сущні потреби й усякі „злоби дня“, не дбаючи про оброблення того матеріялу, ні про розвиток свого таланту, ні про вигострювання його на бруску однієї якоїсь спеціальности. Ота сама ріжносторонність наших діячів, яку я зазначив був на початку цієї праці, як по правді казати, буває здебільшого ознакою великої драми, якої жертвами поробилось багато з наших письменників. Дбаючи тільки про те, щоб задовольнити самі потреби сьогодняшнього дня, позатикати всякі діри та заповнити люки, що світять з усіх боків,—вони мусіли облишити мрії про будуччину, про таке раціональне зужиткування своєї сили, яке й їм самим проложило б дорогу до „вічної пам'яті“ серед нащадків, і письменство збагатило б на цілком зрілі й продумані твори. Додайте до цього ще недостачу читачів, публіки, цілковитий брак доброї критики, хистке становище й мале число органів преси, якої до останніх часів на російській Україні й зовсім не було, та ще вічну боротьбу за існування, за хлі-

ба шматок у справжньому, грізному, цього слова розумінні—і ви матиме повний комплекс тих обставин, за яких одбувається оте самогубство талантів. Воно неминуче, коли хочете—навіть почесне, але це все ж таки самогубство, тобто щось з громадського погляду надзвичайно шкідливе, бо страшне лихо діє не тільки самим запропащеним талантам, але й усьому письменству, гальмуючи розвиток його, не даючи йому розгорнутись на повну широчінь, на цілу міру своїх сил і талантів. Взяти хоча б того письменника, якого долю й діяльність спробував я списати в цій книзі,—що сталося з його планів, надій та замірів? Замість цілого образу життя в рідній країні, який Франко захожувався був дати в циклі оброблених, виношених, передуманих і пережитих, зв'язаних в одну гармонійну цілість творів—що ми бачимо?—Самі клапті, уривки тієї великої картини, на-швидку писані, часто випадково навіть, аби лиш заткнути якусь наглу діру, якийсь не закритий люк, порізнені, не дороблені... І коли навіть уривки ці дають дуже й дуже багато, то подумайте тільки собі, що могла б дати правда, ціла картина і що з нею втратило українське письменство! Людину кортить, скажемо, писати повість, перед нею мріють живі образи, проносяться картини, просяться під перо, але журналові тепер треба, і то зараз треба, публіцистичної праці, якої нема кому написати—і от повість одкинуто геть на бік або пише її чоловік аби-як, між иншим, образи гинуть і ростікаються серед метушні й гармидеру щоденних турбот. Та й написана вона не завжди знайде собі місце або видавця, роками „вилежується“ у автора в шухляді й

з'являється аж тоді, коли вже видихалась на половину; розпочата друком—уривається на, може, найцікавішому місці й лишається не скінченою, як не раз і з Франком бувало¹⁾. В голові снуються плани серйозної праці, а дійсність підсовує перо, вимагаючи легенького фельетона на „злобу дня“; замість поеми, що найбільш захоплює письменника, він мусить писати вступну статтю, часто до чужого часопису, або сліпати над коректою, бо рідне письменство не забезпечує від голодної смерті, тим часом як мизерний заробіток од механічної коректорської праці і то вже дає з матеріяльного боку більше, ніж праця „власителя думь“, за яку й мизерії до недавніх часів не давали. Чи ж не страхіття оті, напр., факти з біографії Франка, що за народження на світ цілого циклу кращих його поем та оповіданнів українське письменство повинно завдячувати отому, мабуть добродчинному, випадкові, що автора хто зна за яку пам'ять засажено до тюрми на кілька місяців, або що тяжка слабість на очі вибила йому з рук коректорське перо²⁾. Згадаймо ці і схожі з ними факти й подякуймо ласкавій долі за те, що все, що діється—діється на добре на цьому найкращому світі... Перед мене стоїть невідступно відомий парадокс Золя: „гроші забезпечують народження великих творів мистецтва“. Хоча тут складне питання розв'язано в занадто грубій та, скажу так, спрощеній формі, але Золя має рацію, скільки справді таки для розвитку мистецтва

¹⁾ Повісті „Борислав сміється“ та „Основи суспільности“ так таки й не докінчено, бо припинились видання, де їх розпочато друкувати.

²⁾ Франко—Мій ізмарагд, IV.

треба хоч мінімального забезпечення матеріальних потреб у його творців. Український письменник ніколи навіть такого мінімального забезпечення не мав і мусів надолжувати числом творів, а не їх добрим виконанням. Та чи й можна, справді таки, дбати про обробку своїх творів, про невинний розвиток свого хисту, коли обставини приневолюють розкидатися на всі боки, виявляти невсипущу працьовитість на всіх ділянках літератури й до того ще заробляти на хліб якоюсь сторонньою літературі працею? Двох відповідей на поставлене питання не може бути. Легко тепер зрозуміти, через віщо ніяке в світі письменство не налічує у себе стільки пропавших талантів, як українське. Фатальні обставини його існування важким лежать гнітом на наших діячах, не дають їм на повну розгорнутись міру й показати, на що вони були б здатні за інших, щасливіших, обставин. Безперечно, що як би всі сили, що пішли на українське письменство, повною мірою використати, картина його тепер могла б зовсім-зовсім іншою бути... Еге ж, могла б!

І треба ще додати, що найтрагічніший, може, момент у цьому гуртовому самогубстві талантів це те, що відбувається воно зовсім свідомо, мовляв— „съ обдуманнѣмъ заранѣе намѣреніемъ“. Чоловік знає, що мусить загинути, ні слави, ні пам'яті собі не здобувши, і все-таки йде на видиму страту, — йде, бо мусить, бо инакше не може. Прочитайте оці, напр., рядки:

Нехай і так, що згину я
Забутий десь під тином,
Що всі мої думки, діла
Сліду не лишать, мов та мла

На небі синім!
Нехай і так! Я радо йду
На чесне, праве діло!
За нього радо в горі вмру
І аж до гробу додержу
Свій прапор ціло ¹⁾.

Перечитайте оте голосіння, сущий крик пошарпаної душі, якого повно в новіших збірках Франкових поезій,—голосіння за тим, що „не дав мороз моїм квіткам розвиться“, а всю силу довелось на те покласти, „щоб жити без дяки в каторзі чужій“; перечитайте ту поезію, в якій розповідає автор, як увижаються йому його „ненарожденні діти“—оті „невиспівані співи“²⁾—і ви зрозумієте всю глибочінь цієї драми та ціну жертви, що цей і інші письменники наші кладуть „на вівтарь рідного краю...“

Франко аж надто зазнав на собі впливу тих фатальних обставин, про які була допіру мова. Вони ззіли добру половину його хисту й сили, що пішли по-часті на те, щоб закидати всякі люки, по-часті ж на боротьбу „в поті чола“ за існування. Правду велику сказав Драгоманов, що багато „кривавого поту“ потекло з чола самого письменника, поки він малював „поті чола“ інших людей. Про це не можна, певна річ, не жалкувати, але не можна разом не признати й того, що з тієї частки таланту й сили, якої вжито на справжнє діло, Франко дав українському письменству дещо таке, що забезпечить йому пам'ять не тільки серед його сучасників, а й серед потомних поколінь. Імення гуманіста й проповідника вселюдських ідеалів, співця боротьби і праці, виразника контрастів на-

¹⁾ Франко—З вершин і низин, стор. 27.

²⁾ Франко—Semper tiro. Львів, 1906, стор. 114—115.

шого часу, що й сам дав взірці невсипущої, невтомної праці і в собі переборов контрасти власної вдачі— це ймення до віку оздоблюватиме собою найтемніші, та разом і найцікавіші, може, сторінки нашої історії... „Чень то Бог дасть, що із наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно“ ¹⁾),—згадуються мені слова з одного автобіографічного оповідання Франкового. І я певен, що нащадки одшукають і, як воно того варто, оцінять це „макове зерно“ у одного з найвизначніших діячів нашого темного часу, що на собі самому зазнав усю вагу його, дорого заплатив за цей досвід, але прапор свій до кінця доніс чистим і не зплямованим. Ще більш я певен і в тому, що те „макове зерно“ буде без міри більшим та повнішим, ніж про його сам автор думає, і що далеко справедливіше буде прикласти до Франка оці слова Мойсеєві, до рідного народу промовлені:

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзяттю,—
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю ²⁾

Франко бо й справді нестерту печать свого духа поклав на історії творчости рідного народу...

Написано 1903 р.

Перероблено 1912—1913 р.

¹⁾ „Молот“, 1878, стор. 296.

²⁾ Франко—Мойсей, стор. 50

Приймається передплата

на українську

політичну, економічну й літературну газету

РАДА

рік видання восьмий

Виходить у Києві щодня, окрім понеділків та днів після великих свят, українською мовою, по програмі звичайних великих політичних газет.

Ціна з пересилкою в Росії на рік 6 крб., на пів року 3 крб. 25 к., на 3 міс. 1 крб. 75 к. на 1 міс. 65 коп.

Київ, В.-Підвальна, 6.

Д Р У К У Ю Т Ь С Я:

С. Єфремова—Шевченко (збірка).

Літературні нариси й характеристики.

Mortuos plango.

Книги С. Єфремова.

- Въ боротьбѣ за просвѣщеніе. К. 1902.
Въ поискахъ новой красоты. К. 1902.
Праздникъ украинской интеллигенціи. К. 1903. } розпро-
Торжество украинской пѣсни. К. 1904. } дані.
На мертвой точкѣ. К. 1904. Ц. 30 к.
Литературный Банавентура. К. 1905. Ц. 15 коп.
Бытописатель пореформенной Украины. К. 1905. Ц. 9 к.
Замѣтки на текущія темы. К. 1905. Ц. 9 коп.
Памяти В. В. Лесевича. К. 1905. Ц. 9 коп.
Національні питання въ Норвегії. Львів. 1902. Ц. 15 к.
Офіційна критика на Шевченка. Л. 1905. Ц. 10 к.
Шевченко й українське письменство. К. 1907. Ц. 5 к.
Марко Вовчок. Літературна характеристика. К. 1907.
Ц. 10 коп.
Літературний намул (Про Винниченка). К. 1903. Ц. 15 к.
Карпенко-Карий. Літературна характеристика. К. 1908.
Ц. 15 коп.
Тарас Шевченко. Вид. „Просвіти“. К. 1908. Ц. 10 коп.
Єврейська справа на Україні. К. 1909. Ц. 15 коп.
Гнучка чесність (Про Винниченка). К. 1909. Ц. 5 коп.
Між двома душами (Про Гоголя). К. 1909. Ц. 5 коп.
З громадського життя на Україні. СПб. 1909. Ц. 20 к.
Муза гніву та зневір'я (Про Олеса). К. 1910. Ц. 8 коп.
Фатальний вузол. (Про Короленка). К. 1910. Ц. 20 к.
Серед сміливих людей. К. 1911. Ц. 20 коп.
Новий документ до старих позовів. К. 1912. Ц. 15 коп.
Борис Грінченко. СПб. 1913. Ц. 12 коп.
За рік 1912-й. К. 1913. Ц. 1 карб.
Історія українського письменства. СПб. 1911. Ц. 2 карб.
Над могилою Б. Грінченка. К. 1910. Ц. 50 коп.
Чистому серцем. Пам'яті В. Доманицького. К. 1912.
Ц. 40 коп.

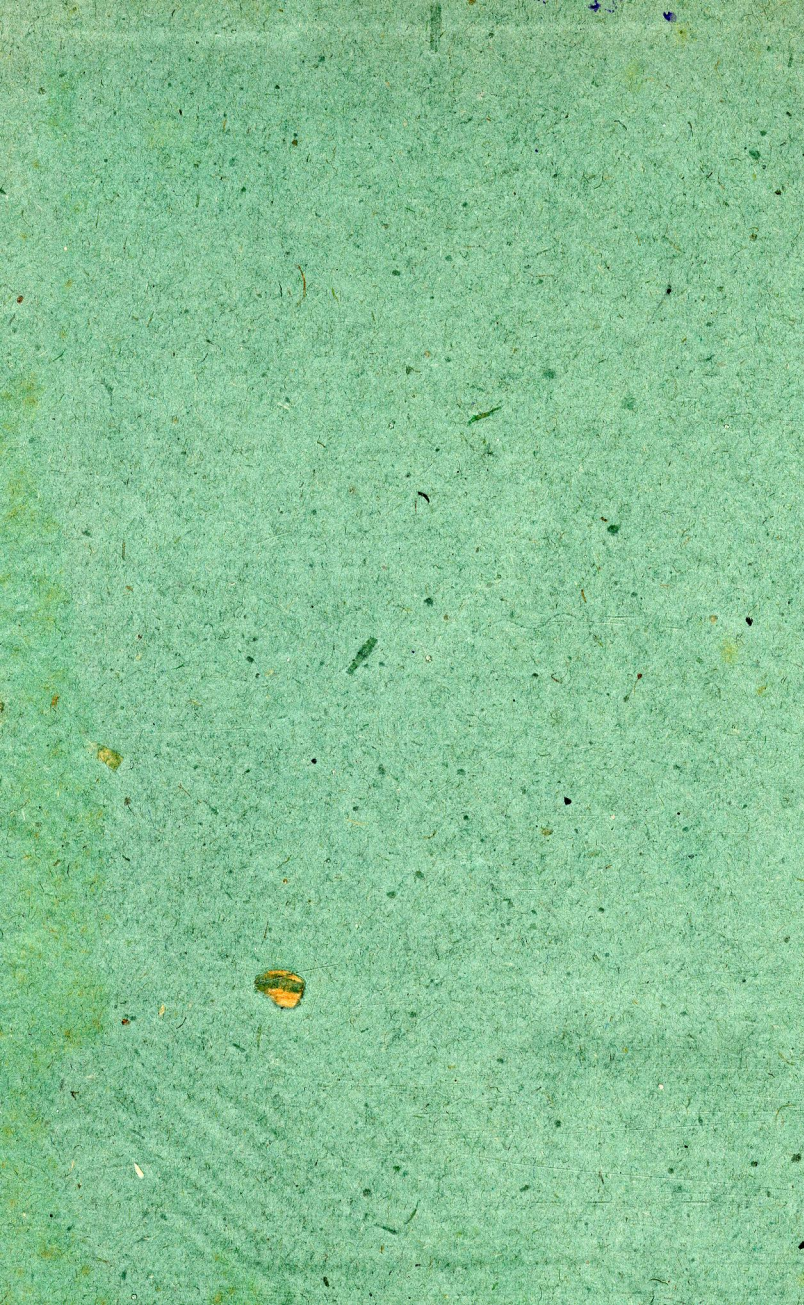
Продаються по всіх українських книгарнях.

Склад видання в „Українській книгарні“

Київ, Безаківська, 8

Ціна 75 коп.

2 крб. 50 кен.

6 руб 24 коп (1986)
2012

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

III

26925

26925

С. Едмунд

Стихотворения

и кон.

Транскрипция